

GOSPODARSKI I DRUŠTVENI ŽIVOT U DARUVARU OD 1850. GODINE DO POČETKA PRVOGA SVJETSKOG RATA

ŽELJKO KARAULA

suradnik Zavoda HAZU Bjelovar
historik2000@ gmail.com

Originalni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljeno / Received: 1. 12. 2023.

Prihvaćeno / Accepted: 10. 2. 2024.

Sažetak: Na osnovu arhivskih izvora, relevantne literature te periodike rad nastoji dati kronološki pregled gospodarskih i društvenih prilika u Daruvaru i daruvarskom kraju u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do početka Prvog svjetskog rata. Cilj je rada pojasniti gospodarske i društvene prilike u trgovištu Daruvar te na taj način i odgovoriti na pitanje koliko je razvoj gospodarskih i društvenih prilika doprinio modernizaciji i svekolikom napretku daruvarskog kraja u spomenutom razdoblju.

Ključne riječi: Daruvar, trgovište, gospodarstvo, građansko društvo, društvene prilike

UVOD

Unatoč činjenici da postoje određena povijesna istraživanja na temu gospodarskog i društvenog života u Daruvaru i okolici u drugoj polovici 19. stoljeća, ona su posve fragmentarna i u novije vrijeme prilično zanemarena. Ne postoji nijedna povijesna studija koja bi dublje zahvatila taj problem i to razdoblje.¹ Situacija u Daruvaru posebno je interesantna zbog određenih povoljnih, ali i nepovoljnih političkih, gospodarskih i društvenih prilika koje su obilježile to razdoblje od polovice 19. do početka 20. stoljeća. Industrijska je revolucija završena u 18. stoljeću. Poslije Ujedinjenog kraljevstva industrijalizaciju završava Njemačka i Francuska u 19. stoljeću. Zemlje zapadne Europe stvaraju građansko društvo i klasu kao osnovu kapitalističkog sustava, a Skandinavija, Iberijski poluotok, talijanske države, Balkan i istočna područja Habsburške monarhije proizvode hranu i sirovine te ostaju periferija industrijske revolucije sa slabim ili nikakvim poticajima.

Prema Berendu i Ränkiju Hrvatska ulazi u moderno doba kao »europska i austrijska periferija« – agrarna te izrazito nerazvijena zemlja. U Hrvatskoj i Slavoniji početkom 20. stoljeća još 90% stanovnika živi na selu, a ostatak u 17 gradova. Samo pet gradova ima više od 10.000 stanovnika: Zagreb, Karlovac, Varaždin, Mitrovica i Zemun. Hrvatska je površinom i stanovništvom mala zemlja s 3.161.456 stanovnika. Od toga u Istri živi 218.440, u Dalmaciji 545.184, a u Hrvatskoj i Slavoniji 2.397.872. stanovnika. Zbog takovih uvjeta nemogućnosti razvoja i slabe industrijalizacije zemlje od 1880-ih godina 19. stoljeća dominantna je pojava kontinuirano iseljavanje u prekomorske zemlje sa stalnim porastom iseljavanja. To najprije usporava porast stanovništva, a zatim počinje i proces depopulacije i poremećaja demografske strukture stanovništva. Posljedice toga očituju se od gospodarstva do teških društvenih poremećaja.²

S obzirom da je Daruvar bio dijelom Banske Hrvatske, uz sve negativnosti dominantnih mađarskih gospodarskih interesa nauštrb hrvatskog gospodarskog

¹ Izuzetak je monografija *Povijest Daruvara* autora Željka Karaule i Vjenceslava Herouta i etc. iz 2021. godine koja je dala prikaz te problematike na sintetski način. Sve to naravno nije bilo dovoljno, usprkos određenom proboju u tu problematiku, da se u tim okvirima prikaže te dubinski istraži i prouči to razdoblje i njegove posljedice za budući razvoj Daruvara i njegove okolice. Željko KARAULA, Vjenceslav HEROUT etc., *Povijest Daruvara – prapovijest – rimski temelji – naseljavanje – moderni grad*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru – Grad Daruvar – Ogranak Matice hrvatske u daruvaru, Zagreb – Daruvar – Bjelovar, 2021.

² Igor KARAMAN, Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do Prvog svjetskog rata, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Liber, Zagreb, 1981., 307-342. te Iván T. BEREND, György RÁNKI, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914.*, Naklada Naprijed, Zagreb, 1996.

razvoja, ipak je primjetljiv konstantni pomak i polagana protomodernizacija te određeni napredak toga kraja. Dolazi do stvaranja zametka pa i razvoja građanskog društva. No, slaba prometna povezanost i financijska nesolventnost usporavaju razvoj daruvarskog kraja. Posebno su loše djelovale velike krize u Monarhiji 1873. i 1911. godine.³

Stanje gospodarstva koje ima tendenciju napredovanja usporava i nagodbeni sistem (napravljen u korist mađarske političke i gospodarske elite) koji onemogućuje domaćoj hrvatskoj i srpskoj eliti odlučivanje u ekonomiji i politici. Osim toga daruvarsko područje je područje pogodno za naseljavanje te na to područje dolaze i drugi narodi u Monarhiji od kojih većina dolazi u potrazi za boljim životom, dok jedan dio (pretežno mađarsko stanovništvo) dijelom dolazi uz pomoć mađarskih političkih i gospodarskih elita odnosno projekta »mađarizacije«. Ovi doseljenici Mađari, Česi, Talijani, Židovi, Nijemci donose iz razvijenijih krajeva Monarhije razna nova dostignuća u proizvodnji što dovodi do primjene suvremene metodologije i tehnologije u obrtu i industriji te poljoprivredi.⁴ Prema *Izješću trgovačko-obrtničke komore* u Osijeku od 1894. godine, Požeška županija ima godine 1880. ukupno 166.512 stanovnika, da bi 1890. već imala 202.936 stanovnika. Cijeli kotar Daruvar, prema istom popisu osječke Trgovačko-obrtničke komore, 1880. godine broji ukupno 23.385 stanovnika, a 1890. 28.718 stanovnika, što je znači porast od 22.% (5.333 stanovnika više).⁵

GOSPODARSTVO DARUVARA I DARUVARSKOG KRAJA OD 1850. GODINE DO PRVOG SVJETSKOG RATA TE RAZVOJ ŠKOLSTVA

Prije nego što iznesemo podatke za trgovište Daruvar, treba pokazati razvoj šumarstva, obrta i trgovine na širem području, odnosno na prostoru kotara daruvarskog da se sagledala ukupna slika dotadašnjeg razvoja toga kraja.

Najveće bogatstvo Hrvatske i Slavonije predstavljale su šume. Početkom 18. stoljeća stoljeća pokrivale su više od 70% cjelokupne površine, a vrlo brzo uočena je velika tržišna vrijednost hrasta lužnjaka.⁶ Nakon 1848. godine dogodile su se značajne promjene u načinu privređivanja na veleposjedu grofova Jankovića koji je dominirao gospodarstvom ovoga kraja. Međutim, nakon 1848. godine pritisnuti ukidanjem feudalnih odnosa, daruvarski veleposjednici obitelj Janković izgubili su obradive površine te su im u vlasništvu ostale isključivo šume. Opstanak veleposjeda ovisio je o povećanju površina pod oranicama. U tu svrhu se započelo sa opsežnim krčenjem šuma. Stoga šumski kompleksi na ovom veleposjedu postaju magnet za tadašnje poslovne ljude. Godine 1860. počela eksploatacija hrastovine u zapadnom dijelu veleposjeda prema Ilovi. Tamo je prodano 10.000 hrastovih stabala Hergešiću i Šestiću iz Siska za 18.000 for. Iduće 1861. godine slijedi prodaja vlastelinstva kod Lipika francuskoj kompaniji *HenryD'heureux - Gibal* koja je izrađivala hrastove dužice za bačve.⁷ Sječa i prodaja šumskih kompleksa bila je masovna od početka 1860-ih godina i tu je očito razlog daljnjeg velikog bogatstva obitelji Janković. Godine 1862. prodano je 6.000 hrastova trgovcu Burgerstaleru iz Karlovca za 73.500 for, da bi 1868. grof Julije Janković »prodao sve raspoložive daruvarske i stražemanske gospodštije Franji i Vjenceslavu Turkoviću (inače karlovačkim trgovcima i magnatima) u Karlovac za 256.00 forinti«, a hrastovina u siračkom kraju za 70.000 for.⁸ Što se tiče ratarstva, sredinom 1870-ih najviše se uzgajala pšenica, kukuruz, raž, ječam, heljda i grah, a prednjačilo se u proizvodnji kukuruza, krumpira i heljde. Proizvodilo se i dosta vina.⁹

Počeci trgovačke djelatnosti na ovom području su bili sredinom 19. stoljeća vrlo skromni. Prema podacima Trgovačke komore u Osijeku 1850. godine, koja se tada i počela ustrojivati, u Daruvaru je radio samo jedan trgovac, dok je bilo aktivno 54 obrtnika, dok je npr. u Pakracu bilo šest trgovaca i 121 obrtnik. U Daruvaru je bila tada razvijena, prema podacima iz 1857., proizvodnja alkoholnih pića, no većinom za osobnu upotrebu. Tako su postojale četiri obrtne pecare i 650 kućnih pecara koje su prerađile 6.500 centi šljiva u 980 akova šljiva

³ Vidi detaljnije: Igor KARAMAN, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868.-1918.), *Zbornik Historijski Institut Slavonije*, br. 4., 1966., 283.-374.

⁴ Vidi detaljnije: Igor KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.

⁵ *Izješće trgovačko-obrtničke komore u Osijeku za god. 1894.*, Naklada Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju, Osijek, 1885., 27.

⁶ Hrvoje VOLNER, Drvna industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine, *Historijski zbornik*, br. 2., 2012., 453.

⁷ Obad ŠČITAROCI, Perivoj Lipik, povijesni pregled, valorizacija i obnova, *Šumarski list*, br. 1-2., 1988., 38.

⁸ *Daruvar*, »Zagreb«-Izdavačko i propagandno poduzeće, Daruvar, 1975., 93.

⁹ *Izješće sisačke trgovačko-obrtničke komore o svom dojučakšnjem djelovanju*, Sisak, 1872., 48-49.

vovice.¹⁰ Tijekom 1860-ih i 1870. broj trgovaca i obrtnika je polako rastao. Prema *Izvešću trgovačko-obrtničke komore u Osijeku*, krajem 1888. na području upravnog kotara Daruvar nalazilo se ukupno 47 trgovina, dok je npr. upravni kotar Brod imao 110 trgovina, a kotar Nova Gradiška 109 trgovina, no to su tada bile i veće urbane cjeline. Stoga nabrojimo trgovine na području daruvarskog kotara: 1 agentura, 3 trgovine brašnom, 1 trgovina cipela, 1 trgovina drvetom, 1 trgovina gvožđem, 2 trgovine haljinama, 2 trgovine galanterijske robe, 6 trgovina hranom, 1 trgovina knjigama. 1 trgovina krečom, 2 trgovine kožom, 2 trgovine manufakturnom robom, 2 trgovine mješovitom robom, 7 trgovina stokom (marvom), 2 trgovine mirodijskom robom, 2 mešetara, 2 novčara, 2 trgovine pomodne robe, 1 trgovina platnene robe, 3 trgovina špecerajske robe, 1 trgovina šešira, 1 trgovina stakla, 1 trgovina šljiva i pekmeza te 1 trgovina vina i rakije.¹¹

Kada bismo gledali pojedinačno svaki obrt na području kotara Daruvar krajem 1888. godine, podaci bi bili sljedeći: 1 bojadisar, 3 čizmara, 44 četkara, 6 čarapara, 2 dimnjačara, 19 krojača, 1 kazandžija, 3 kobasičara, 23 kolara, 38 kovača, 2 knjigovežca, 3 košarača, 3 krznara, 1 kitnjčar, 4 limara, 2 kavanara, 5 klobučara, 2 pekara, 2 pokrivača, 1 papučar, 26 stolara, 1 slastičar, 1 staklar, 3 bačvara, 10 lončara, 2 ličilaca, 1 ljekarna, 29 mesara, 55 mlinara, 3 opančara, 9 bravara, 37 sitničara, 5 sedlara, 1 tapetar, 16 tesara, 3 tkalca, 1 užar, 1 urar, 11 zidara, 11 zakupnika, 4 briača i 64 krčmara – dakle ukupno 455 obrta.¹² Rudolf Bičanić je u svom djelu o razvoju manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji naglasio da su »Korjeničani kod Daruvara poznati po svojim kolariima, a Antunovac po tesarima i vilarima.«¹³ Što se tiče industrijskih pogona prema istom izvješću Komore iz 1888. godine na području kotara Daruvar postojale su samo četiri tvornice: Tvornica sode, piva, drva i jedan parni mlin.¹⁴

Što se tiče »oplemenja domaće pasmine« daruvarski kotar je imao dobar broj bikova »čistokrvnih – 4, križanacah 66 i 3 bičića u prigoju čistokrvnih, zatim podružničkih 3 čistokrva« što je iznosilo 76 bikova, dok je npr. pakrački kotar imao samo 18 bikova. Gospodarsko izvješće županije požeške pokazuje i statističke podatke o konjarstvu, da na području županije u vojničke svrhe ima 40.022 konja od kojih najviše u daruvarskom kotaru, dok su zemaljski pastuhi što se tiče prijevoza na

području kotara imali četiri postaje s osam pastuha. Što se tiče »opelmenjenih svinjah« županija je te iste 1894. godine nabavila za svaku općinu u daruvarskom kotaru po jednog nerasta originalne mongolske pasmine te se nada »da će se svinjogojstvo time unaprijediti«. Što se tiče šumarije daruvarske ona je tijekom iste godine unutar šumarskih urbanijskih općina Vrijeska, Bastaji i trg Daruvar zasadila 11.000 biljaka omorike, dok se u Trgu Daruvar u tamošnjem šumskom vrtu »nalazi više hiljada raznih biljakah«.¹⁵

Prema *Izvešću zagrebačke komore iz 1890.*, ceste su na području bivše Varaždinske krajine bile »pako pošljunčane i uvrštene u mrežu zemaljskih cesta«. U »novije doba« izgrađene su ceste koje djelomično idu prema grubišopoljskom kraju: cesta Bjelovar – Grđevac – Veliki Zdenci prema Daruvaru te cesta od Garešnice do Medjurjica. U razdoblju 1881. – 1885. od zemaljske pastuharine u Varaždinu ispostavljeno je u daruvarskom kotaru 9 pastuha radi rasploda, što je poticala županijska uprava. Godine 1884. izvršen je popis konja i kočija u kotaru s ovim rezultatima: 611 konja i mazgi, dok su zabilježena 491 kola.¹⁶

Za shvaćanje razvoja seljačkoga gospodarstva u daruvarskom kraju, potrebno je svakako spomenuti instituciju kućnih zadruga, ali i svakidašnje seljačko gospodarstvo i u svezi s time ritam rada i zakonitosti toga gospodarstva. Naime, kućna zadruga karakteristična je za područje Hrvatske, premda su zadruge postojale i u drugim slavenskim zemljama. Taj oblik (kućne/obiteljske) ekonomske zajednice nalazimo kao pojavu karakterističnu za određeni stupanj društveno-gospodarskog razvoja. Upravo je ta prisutnost tradicionalnih obilježja života i rada utjecala u razdoblju nakon ukidanja feudalnih odnosa na tijek i brzinu razvoja novoga društvenog i gospodarskog poretka, osobito na afirmaciju privatnog vlasništva u odnosu na zadružno vlasništvo.

Novi gospodarski odnosi i nemogućnost prilagodbe većine zadruga novim tržišnim uvjetima života i rada doveli su do njihova raspada. No taj proces raspadanja kućnih zadruga nije bio brz zbog različitih pravnih komplikacija, ali i sporova između stranaka. Iako je u daruvarskom kotaru 1890. bilo u postupku najmanje zadružnih dioba – tek njih 56 (dok je npr. u kotaru Nova Gradiška bilo njih 285) razlozi za odugovlačenje sud-

¹⁰ Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb, 1972., 88; 92.

¹¹ *Izvešće Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku*, Tisak Julija Pfeiffera, Osijek, 1889., 36.

¹² *Izvešće Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku*, Tisak Julija Pfeiffera, Osijek, 1889., 38.-44.

¹³ Rudolf BIČANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860.*, JAZU, Zagreb, 1951., 28.

¹⁴ *Izvešće Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku*, Tisak Julija Pfeiffera, Osijek, 1889., 44.

¹⁵ *Izvešće upravnog odbora županijske oblasti u Požezi za vrijeme 1894. godine*, Brzotiskom L. Kleina, Požega, 1895., 51; 72-75; 91.

¹⁶ *Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu od god. 1881-1885.*, Zagreb, 1887., 134; 138.

skih procesa su bili višestruki: »razdor i nesporazumak, a često i prkos interesiranih stranakah; riedki su slučajevi da se diobne stranke dobrovoljno nagode o razdiobi imetka, nego neprestanim prigovorima i utocime sve više oteščavaju.«¹⁷ Problem je nastao jer su se i sudska i politička oblast sporile, odnosno prebacivale odgovornost u čijoj je nadležnosti rasprava oko imetka zadruga. Nesređeno zakonodavstvo u tom problemu onemogućilo je donošenje jednostavne odluke, ne samo zbog spora oko nadležnosti već i zbog razlika u zadružnom i građanskom zakonodavstvu.¹⁸

U ovom kraju sve do 1900. pa i kasnije, postojale su velike obiteljske zadruge, u kojima se u prosjeku nalazilo oko 30 osoba, rodbinski povezanih. Daruvar je u drugoj polovici 19. stoljeća bio mali gradić te se u njemu slabo moglo nešto prodavati od prehrambenih namirnica u većim količinama, stoga su seljaci bili prisiljeni uglavnom da žive od vlastitih proizvoda odnosno vlastitog gospodarstva. Osim toga moderna strujanja koja su se i pojavljivala u trgovištu rijetko su doticala život na selu, te tako Stojisavljević navodi selo Vrbicu tek 1-2 km udaljeno od Daruvara »gdje je život seljaka ostao po starom, posve primitivan« s partijarhalnim načinom života.¹⁹

U selu Gornji Daruvar kuće su uglavnom bile od pletera, a tek poneke od cigle, dok je bilo dosta kuća i od dasaka. Do novca su seljaci uglavnom dolazili prodajom stoke i svinja po sajmovima, a nije bilo rijetko da se svinje ili stoka tjeraju u čoporu do Barcza u Mađarsku preko šuma na sajam da bi se postigla bolja cijena.²⁰ Selo je u početku bio većinsko srpsko, ali su onda počeli da se doseljavaju Česi koji su svojim načinom života i naprednim gospodarenjem unaprijedili mjesto. Oni su počeli kopati bunare, dok su se prije koristili samo prirodni izvori. Osim toga Česi su brzo nabavili »vršalice konjare, vršilo žita sa dva para konja« dok se prije žito mlatilo. Počeli su gradili suvremenije kuće, zidove kuća krečiti i pšenicu kositi kosom, što je srpsko stanovništvo s nelagodom pratilo. Također je vidljivo da

se Česi nakon doseljavanja uglavnom nisu iseljavali u europske zemlje ili SAD, dok Srbi iz Gornjeg Daruvara jesu. Seljačke probleme sa novim kapitalističkim odnosima (plaćanje poreza i slično) često su koristili pozajmljivači novaca poput veletrgovca Koste Jovanovića, koji je pozajmljivao novac seljacima, ali ga oni nisu uspjeli vratiti te su im imanja padala pod ovrhu koju je Jovanović onda kupovao jeftino i stvorio velika poljoprivredna imanja posebno u selu Podborskim Batinjanima. Jovanović je obrađivao zemlju najamnom snagom. Postao je značajan poljoprivredni poduzetnik, a posebno je dobro uzgajao vinovu lozu.²¹

Statističko izvješće trgovačko-obrtne komore za Slavoniju u Osijeku iz 1889. pokazuje uspjeh žetve i berbe na području daruvarskog kotara te je jasno koje su se poljoprivredne kulture tada uspješno uzgajale: pšenica (metrički centi) 29.025., raž (m.c.) 16.990., zob (m.c.) 8.180, sijeno (m.c.) 38.009. slama kratka (m.c.) 38.060, slama duga (m.c.)²² Godine 1894. napravljen je u izvješću Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku popis posijanih vrsta sjemena po jutrima na području daruvarskog kotara za statistiku ratarske produkcije (u jutrima – jedno jutro 1.600 hvati te prirod u metričkim centima). Tako je bilo posijano: 9.653 jutara pšenice (49562 mc), 4.188 jutara raži (17296 mc), 761 jutara ječma (3136 mc), 110 jutara napolice (466 mc), 1980 jutara zobi (8339 mc), 75 jutara proje (479 mc), 4537 jutara kuku ruza (34753 mc) i jedno jutro repice (2 mc).²³

Slijedeće godine (1895.) prema izvješću Požeške županije u Daruvaru i okolici postojali su ovi proizvodni pogoni: Müller i Breslauer imaju Tvornicu stakla u Ivanovom Polju, Franjo Kühr paromlin u Siraču, Isidor Majerski paromlin u Maslenjači, Lavoslav Cajbert paromlin u Trojeglavi, kao poduzeće navedeno je i vlastelinstvo Tükory u Daruvaru, Dragutin Pollak drži pivovaru u Daruvaru, Isidor Dobrović drži mlin u Daruvaru (na Toplici) i Franjo Čimić ima tiskaru i knjigovežnicu također u Daruvaru.²⁴ Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju donosi podatke za Pollakovu pivovaru koja

¹⁷ *Izvješće Kr. županijske oblasti u Požezi za vrijeme 1890. godine*, Brzotiskom L. Kleina, Požega, 1891., 11.

¹⁸ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne/obiteljske zadruge (do 1881.)*, I., Liber – Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1989., 315-318.

¹⁹ Bogdan STOJISAVLJEVIĆ, *Povijest sela – Hrvatska – Slavonija – Dalmacija 1848.-1918.*, Prosvjeta, Zagreb, 1973., 262.

²⁰ Bogdan STOJISAVLJEVIĆ, *Selo Podborje, Zbornik Vjetrom vijani*, Spomenica Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«, Zagreb, 1971., 201.-202.

²¹ STOJISAVLJEVIĆ, *Selo Podborje, Zbornik Vjetrom vijani*, 204.-205.

²² *Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku za 1889., godinu*, Osiek, 1890., 68.

²³ *Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osijeku za god. 1894.*, Naklada Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju, Osiek, 1885., 44.-47.

²⁴ *Izvješće upravnog odbora županije požeške za godinu 1895.*, Brzotiskom Lav. Kleina, Požega, 1896., 96.-97. Horvat navodi da je prvu tiskaru u Daruvaru otvorio 1892. Dragutin Goldberger, te da uz nju postoji i tiskara Ladislava Langerera. Što se tiče ljekarništva, javnu ljekarnu u mjestu drži Franjo Hamernik, koji je studij farmacije završio u Pragu. Rudolf HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, AGRAM, Zagreb, 1994., 436., M. MALBAŠA, *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Hrvatsko bibliotekarsko društvo. Zagreb, 1978., 120., *Izvješće Kr. županijske oblasti u Požezi za vrijeme 1895. godine*, Brzotiskom L. Kleina, Požega, 1896., 42.

1893. proizvodi 1020 hektolitara piva, a slijedeće godine 1250 hektolitara.²⁵ Prema *Izveštaju županije Požeške za 1911. godinu*, s daruvarskog su područja, prema porezu, članovi županijske skupštine bili vlastelin Antun pl. Tükory (2249,73 K), posjednik Kosta Jovanović (1781,14 K), posjednik Josip Ofner iz Trojeglave (979,89 K) te veletrgovac Sigmund Löwy (912,98 K). Po izboru su članovi županije skupštine bili: dr. Mato Latković, Josip Krepelka, Milan Stopić, dr. Edo Krstnik, Vencl Terešak, Gjuro Knažević, Franjo Raober i Mile Vujković, dok je po zvanju u žup. skupštinu spadao i upravitelj kot. oblasti Emil Jelić.²⁶ Kotar Daruvar 1912. godine je imao 63 trgovca, 412 obrtnika, 68« sitničara«, 41 gostioničara i 92 krčmara.

Krajem 19. stoljeća Daruvar se počinje jače razvijati. Poduzetnik David Stern osniva trgovačku kuću, parnu pilanu i tvornicu opeke i crijepa. Negdje u isto vrijeme Ivan Kopecky »osniva pečariju i proizvodnju keramičkih proizvoda«. ²⁷ Lakatoš zapisuje da je 1900. godine u trgovištu osnovana dionička pivovara sa glavnicom od 250.000 kruna u kojoj radi 34 radnika uz elektromotor od 115 k. snaga, a proizvodi se godišnje 5.000 hektolitara piva.²⁸ No zapravo je to bila pivovara koju je 1840. osnovao grof Janković, a koju 1893. preuzimaju bogatiji daruvarski građani Pollák, Crnek, Dobrović i drugi, koji pivovaru moderniziraju i pretvaraju u već spomenuto dioničko društvo.²⁹ Pilana u Daruvaru bila je izgrađena na prostoru današnje tvrtke »Dalit«. Nakon što je prestala s radom kupila ju je obitelj Tükory i uz nju napravila paromlin. No, nakon što pogon jedno vrijeme nije radio kupio ga je 1905. Franjo Effenberg, strojobravar i ljevač, koji se doselio iz čeških zemalja (građić Liberece), za 8.000 forinti, s tim da je još uložio 6.000 for. u kupnju strojeva i opreme. Effenberg je od 1890. posjedovao u Daruvaru strojobravarstvu radionicu. Tvrtka počinje sa radom 1907. godine, reparira kotlove, cilindre i mlinske valjke, prepravlja benzinske motore te proizvodi male poljoprivredne strojeve (sječ-kalice, preše za grožđe itd.). Kasnije tvornicu preuzima

Effenbergov sin pa tvornica nosi naziv »Tvornica strojeva, ljevaona željeza i kovina Franje Effenbergera ml. Daruvar«. Ekonomist Lakatoš je zapisao da tvornica ima »specijalan uređaj za vrtanje cilindara raznih strojeva, brušenje i oštrenje mlinskih valjaka, autogeno svarivanje itd.« Zapošljava 15-30 radnika (podatak iz 1923. godine). Zbog financijskih poteškoća u novoj državi 1938. prešla je u vlasništvo Građanske štedionice obitelji Gross i promijenila naziv u »Dalit«.³⁰

Također iste godine 1905. osniva se u Daruvaru tvornica crijepa na utor iz cementa »Braća Kuneš« pod vodstvom Vencla i Rudolfa Kuneša. Lakatoš navodi da je jedan od osnivača poduzeća bio i Josip Gruss. Tvornica je proizvodila ručnu i mašinsku ciglu te crijep. Osim toga u Izvešću županije požeške za 1907. godinu stoji da isti partneri u Daruvaru posjeduju i »kružnu peč«. Nakon prvog svjetskog rata 1919. tvornicu kupuje Edo Jakovac, inače zet Vencla Kuneša.³¹ Godinu ili dvije poslije (1906.-1907.) sličnu tvornicu cementnih cijevi za mostove i proizvodnju crijepa osniva u Ljudevitu selu Franjo Macha te Ivan Milek tvornicu cementnih cijevi u mjestu Antunovac. No, one se vjerojatno nisu duže održale jer se ne spominju u iskazu poduzeća iz 1918. godine.³²

O nekim tvornicama koje su očito osnovane istih godina (poput uljare Franje Kempfa u Gjulavesi ili Joška Vegha tvornice za proizvodnju ulja od bundevskih koštica u Marinovom selu – tada u kotaru Daruvar) nema puno podataka. Možemo pretpostaviti da su to bili poslovni pokušaji manjih obrtnika (tako se Franjo Kempf spominje kao bravar u Gjulavesi 1892.) koji nisu uspjeli.³³ No, zato se već spomenuti Edo Jakovac spominje kao značajni daruvarski poduzetnik. Prema Horvatu on 1907. osniva u Daruvaru parnu ciglanu i tvornicu glinene robe u kojoj biva zaposleno 60 radnika te tvrtka posjeduje parostroj od 16. k. sila.³⁴ Daruvarski kraj je poznat i po malim mljekarama i siranama. Navedimo ovdje »Prvu slavonsku parnu mljekaru i siranu« osnovanu 1899. u Končanici čiji je vlasnik Ljudevit

²⁵ *Izvišće trgovačko-obrtničke komore u Osijeku za god. 1894.*, Naklada Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju, Osijek, 1885., 120-121.

²⁶ *Izvišće o stanju uprave Kr. županijske oblasti u Požegi za godinu 1911.*, Tiskara L. Kleina i nasljednici, Požega, 1912., 38.-41.

²⁷ *Daruvar*, 95.

²⁸ Jozo LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Naklada »Jugoslovenskog Lloyda«, Zagreb, 1924., 570., *Izveštaj o stanju uprave županije požeške za 1907. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 514.

²⁹ *Daruvar*, 94.

³⁰ I. Žebec-Šilj, Dalit, <https://tehnika.lzmk.hr/dalit-daruvar/> (pristup, 1. XII. 2020.), *Daruvar*, 94., LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, 207-208.

³¹ LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, 570., *Izveštaj o stanju uprave Županije Požeške za 1907. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 183., *Almanah Kraljevine SHS 1921-1922*, svezak I., Glavno uredništvo almanaha, Zagreb, 1921., 98.

³² *Izveštaj o stanju uprave županije požeške za 1907. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 183.

³³ *Izveštaj o stanju uprave županije Požeške za 1907. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 183.-184., Josip. JEKELFALUSSY, *Adresovnik Ugarskih obrtničkih i trgovaca*, Dioničko društvo Peštanske knjigotiskare, Pešta, 1892., 2245.

³⁴ *Daruvar u slici i riječi*, Matica hrvatska Daruvar, Daruvar, 2002., 23.

Modly (preminuo 1910.), a koja radi punomasan sir trapist, zatim groyer te slavonski ementaler.³⁵ U istom mjestu Končanici postojala je i manja mljekarna i sirana I. Hermana koja je radila različite vrste sireva. U nedalekom Dežanovcu također postoji mljekara i sirana koju drži Josip Modly, a koja izrađuje maslac i sireve trapist.³⁶ Osim toga kasnije se pojavljuju manji pogoni poput Tvornice sode u Uljaniku vlasnika Jakoba Neubauera, paromlin i mehaničarska radionica Franje Dvornija u Dežanovcu, te čak dva manja pogona za proizvodnju ulja od koščica u Blagorodovcu od Ivana Paslera i Johana Pittmera.³⁷

Što se tiče poljoprivrede, daruvarski kraj je zajedno sa cijelom Požeškom kotlinom, kako to navodi Medarić, još desetljećima po ukinuću kmetstva nije mogao riješiti opće stagnacije iz feudalnih vremena, iako su mu u tome pomagale vanjske sile (mjere javne vlasti i lokalno Gospodarsko društvo). Unapređivanje poljoprivrede i »pritisak« novog vremena (bolji i savršeniji načini korištenje zemljišta i tržišne privrede) potrajalo je sve do pod kraj 19. stoljeća. Čak je i stanje pri koncu ovog razdoblja, zbog odraza gospodarske krize (1873.-1895.) bilo i gore od onoga dok se hrvatski seljak rješavao feudalnih spona.³⁸ Cijene poljoprivrednih proizvoda bile su niske, pa je za seljake to značilo da su morali proizvoditi i prodavati više robe kako bi mogli platiti poreze, zajmove i kamate. Uz to je došlo do porasta ukupnog broja stanovnika, stoga se život na selu stalno pogoršavao, a slaba razvijenost lokalnih izvanpoljoprivrednih djelatnosti nije omogućavala prihvat viška radne snage iz poljoprivrede.³⁹ Usprkos tome, u Požeškoj županiji tanki gornji sloj seljaštva početkom 20. stoljeća biva povučen kapitalističkom poljoprivredom, a mehanizacija i najamni rad omogućili su znatniju robnu proizvodnju žitarica.⁴⁰

Što se tiče vojne organizacije, daruvarski kotar bio je pod nadležnošću osječkog vojno-okružnog popunitbenog zapovjedništva i 78. kraljevske domobranske pje-

šačke pukovnije sa sjedištem u Osijeku. Godine 1906. obavljeno je redovito novačenje u kotaru, i to u I., II. i III. dobnom razdoblju po popisu nad 639 osoba, pri čemu je 104 otišlo u domobranstvo, 18 u doknadnu pričuvu kao manje sposobni, 161 postavljeno je u »stav povraćenih stavni obveznika«, 80 je za oružje bilo nesposobno, petorica su bili potpuno nesposobni, trojica su poslani na liječnički pregled, jedan na motrenje u bolnicu, dok se njih 268 nije odazvalo, znači skoro polovica.⁴¹ Prema podacima iz 1907. godine na području požeške županije djelovalo je 215 pučkih škola od toga u kotaru daruvarskom njih 32. U tim školama u kotaru bilo je zaposleno 50 učitelja, a škole je ukupno obvezatno trebalo pohađati 4.383 djece (2274 muških i 2109 ženskih), a u stvarnosti je u školu polazilo ukupno 3.417 djece (1801 muških i 1616 ženskih).⁴²

Sredinom 1890-ih intenzivno su se gradile škole ili pripremala njihova gradnja. Početkom 1894. počela je gradnja škola u Uljaniku i Prasicama za što je osigurano 9.200 for. Također je osigurano za gradnju škola u selu Bijeloj 4.000 for, a u Brestovcu kod Daruvara 2.000 for. Ustanovljeno je da su škole u Antunovcu, Dežanovcu i Imsovcu u lošem stanju te da je i ovdje ubuduće potrebna intervencija.⁴³ Godine 1893. počela je gradnja škola u Uljaniku i Prasicama vrijednosti 9.200 for. dok je za gradnju škole u Bijeloj osigurano 4.000 for, za školu u Brestovcu 2.000 for. Nakon smrti rimokatoličkog župnika Stjepana Tadića 1896. na njegovo mjesto u županijskoj skupštini Požeškoj dolazi njegov nasljednik Petar Ožanić. Razdioba kućnih zadruga je i dalje išla jako sporo. Godine 1890. na sudskoj raspravi je bilo 56 predmeta, dok je još iste godine pristiglo njih 16 (ukupno znači 72). Stavljeno je u postupak njih 59. dok je tek 13 riješeno. Županijska je uprava za spor proces dioba navodila nedostatak »perovodnih sila«, ali i međusobne sporove stranaka u pravnom sporu koje dovode do zavlačenja postupka »nedolazkom na opredijeljeno ročište ili ulaganjem nepravednih utoka«. ⁴⁴ Početkom 1896. poplavom postradali stanovnici sela Sokolovca na

³⁵ LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, 480., Obitelj Modly je inače bila veliki pobornik Hrvatsko-srpske koalicije te je sin Ljudevita Modly izabran ispred Koalicije u županiju Požeške županije. Pobjeda Koalicije u Daruvaru, *Naše pravice*, br. 29., 16. VII. 1914., 3.

³⁶ *Izvjeshće o stanju uprave u županiji požeškoj za godinu 1907.*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 183., LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, n. dj., 480., Slavko KIRIN, 120 godina sira Trapista, *Mljekarstvo* 53 (1), 2003., 51-64, 2003., 52.

³⁷ *Izvjeshće o stanju uprave u županiji požeškoj za godinu 1911.*, Tisak L. Kleina, Požega, 1912., 156.

³⁸ Jura MEDARIĆ, Historijski uvjeti razvoja sistema iskorištavanja zemljišta u Požeškoj kotlini od oslobođenja seljaštva do kraja segregacije (1848.-1886.), *Ekonomski pregled*, br. 11.-12., 1958., 859.-885.

³⁹ Milivoj REĐEP, Miroslav ŽUGAJ, Ksenija VUKOVIĆ, Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Cris*, 7/1, 2005., 99-102.

⁴⁰ Arnold SUPPAN, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918.)*, Naprijed, Zagreb, 1999., 127.

⁴¹ *Izvjeshće o stanju uprave županije požeške za godinu 1906.*, Tisak L. Kleina, Požega, 1907., 140.

⁴² *Izvjeshće o stanju uprave županije požeške za godinu 1907.*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 73.

⁴³ *Izvjeshće upravnog odbora županijske oblasti u Požezi za vrijeme 1894. godine*, Brzotiskom L. Kleina, Požega, 1895., 51.

⁴⁴ *Izvjeshće upravnog odbora županije požeške o poslovanju za godinu 1890.*, Brzotiskom L. Kleina, Požega, 1891., 11.

Tablica 1. Popis trgovaca, gostioničara, sitničara, krčmara i inih obrtnika u kotaru Daruvar prema Izvješću županije požeške (1907.)*

Kotar Daruvar/općine	trgovaca	sitničara	gostioničara	krčmara	-in的角度 obrtnika	UKUPNO
Antunovac	4	3	5	5	26	43
Bastaji veliki	-	8	10	10	15	43
Bijela u Siraču	4	2	2	5	10	23
Brestovac	-	4	-	4	10	18
Daruvar trg	32	6	7	6	106	157
Daruvar vanjski	3	14	3	15	97	132
Dežanovac	1	10	2	9	18	40
Gjulaves	5	3	3	4	23	38
Hrastovac	2	1	-	3	8	14
Končanica	2	2	2	2	12	20
Uljanik	2	5	1	10	36	54
UKUPNO	55	58	35	73	361	

* *Izvještaj o stanju uprave županije požeške za godinu 1907.*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 188.-189.

niz opetovanih molbi dobili su iz »zemaljskih sredstava« 1.000 for. što je osobno odlučio ban Khuen.⁴⁵

Krajem 1896. iznenada je preminuo daruvarski načelnik Matija Jančiev. Nakon toga je općinsko zastupstvo izabralo za privremenog načelnika veleposjednika Izidora Dobrovića koji je uskoro uz godišnju nagradu od 300 for. postao stalni načelnik, a istovremeno je izabran i na mjesto »mjestnog sudca obćine trgovištne«.⁴⁶ Godine 1906. županijska uprava prvi put napravila popis obrtnika na daruvarskom području po ovim kategorijama (**Vidi tablica 1**). Također na valu protumađarskog raspoloženje u vezi afere oko »željezničarske pragmatike« općinsko zastupstvo 1908. godine traži od nadležnih organa banske uprave promjenu imena mjesta Daruvar u Darovar ili staro ime Podborje, ali se od toga ipak odustalo zbog pragmatičnih razloga jer »se ime Daruvar toliko uvriježilo da bi od te promijene bilo više štete nego koristi, pa mjesto, koje je i vani pod tim imenom kao kupalište poznato, pa bi se vani tako i kod kuće novo ime Podborje vrlo teško moglo udomačiti.«⁴⁷

Potrebno je spomenuti da je krajem 19. stoljeća većina veleposjeda u Slavoniji i Srijemu u vlasništvu austrijskog i mađarskog kapitala, odnosno plemićkih obitelji porijeklom iz tih zemalja. Od ukupno 633.229 ha u rukama privatnih vlasnika veleposjeda iznad 1000 ha na Nijemce ili Austrijance otpada 211.841 ha, a na Mađare 168.322 ha, što čini više od 60% ukupne površine takvih veleposjeda. U pregledu veleposjeda prema Krški (1902.) u Slavoniji obitelj Tükory imala je 21.620 ha. Također u županiji Požeškoj je na slavonskim veleposjedima bilo prema istom popisu iz 1902.: dva mlina, osam pecara, pet ciglana, tri vapnare, četiri pilane – dakle ukupno samo 22 industrijska pogona.⁴⁸

Početakom 1895. inženjeri dioničarskog društva Freund i dr. iz Budimpešte obilazili su rubne dijelove Bilogore tragajući za ležištima kvalitetne gline, da bi odustali od tog šireg kraja i podigli tvornicu opekarskih proizvoda za izgradnju tunela ispod Bilogore u mjestu Paulovcu kraj Bjelovara. Godine 1896. osigurana je gradnja kamene ceste Garešnica – Zdenci, pri čemu je Zemaljska vlada zamoljena da tu cestu uvrsti u velike

⁴⁵ Viesti iz daruvarskog kotara, *Glasnik županije požeške*, br. 3., 18. I. 1896., 2.

⁴⁶ Načelnik Jančiev, *Glasnik županije požeške*, br. 38., 19. IX. 1896., 2., Izbor načelnika i mjestnog sudca u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 38., 19. IX. 1896., 3.

⁴⁷ Miroslav KUZLE, Daruvar, *Vrela*, br. 1., 1992., 6. Matušek navodi da je taj zahtjev bio odgovor na traženje udovice Tükory, Paule Pekar, da se neka imena naselja i majura u okolici Daruvara preimenuju u mađarske nazive, što je odbijeno. Na to je veleposjednik i saborski zastupnik J. Krepelka predložio da se ime grada Daruvara promijeni u Podborje ili slavensko ime Darovar, što je poglavarsvo prihvatilo, ali banska vlada u Zagrebu odbila.

⁴⁸ Josip, KRŠKA, *Statistika i šematizam veleposjednika u Hrvatskoj i Slavoniji*, Dionička Tiskara., Zagreb, 1902., 85.-124.

zemaljske ceste jer je duga 25,5 km, te je treba izdržavati iz proračuna Zemaljske vlade. Dvije godine kasnije izgrađen je most preko rijeke Česme kod Velikog Grđevca na cesti Bjelovar – Daruvar.⁴⁹ Daruvarsko vlastelinstvo na kraju stoljeća »bavi se izradbom šume, izradjujuć podvale za željeznice, zatim hrastovu gradju i dužice, a proizvadj a ugljen i gorivo drvo«, dok se za daruvarске trgovce u izvješću županijskom navodi da su 1899. najbolje poslovali sa žitom i dosta zaradili trgovci Sigmund Löwy, Mavro Berger i Ferdinand Glück.⁵⁰

Što se tiče vinogradarstva ono je bilo dobro razvijeno. U izvješću za 1895. stoji da su trgovišta Daruvar i Pakrac »zatim u obćini Sirać i Bastaji, gdje su vinogradi većim dielom u rukuh marnih gospodara, kultiviraju posjednici svoje vinograde intenzivnije, pa su imali srednju berbu unatoč tomu, da je lanjska godina za vinograde bila vrlo nepovoljna.« Dalje stoji da je kolonizacija Požeške županije nešto zastala krajem stoljeća te da se na područje cijele županije naselilo 54 obitelji, od toga u daruvarski kotar četiri obitelji i to tri iz Ugarske i jedna i Češke »narodnosti su magjarske odnosno češke i vjere rimokatoličke.«⁵¹ Da je to bio privremeni zastoj podaci za 1907. govore da se na području cijele Požeške županije doselilo oko 800 osoba (s gradovima Brod i Požega) od toga najviše u daruvarskom kotaru njih 225, ali se istodobno iz kotara iselilo 128 osoba.⁵²

U *Izvještaju o stanju uprave županije Požeške* iz 1907. godine navodi se za kotar Daruvar da u njemu nema većih industrijskih poduzeća već da prevladava maloobrt i kućna industrija. U maloobrtu u Daruvar trgu radilo je 32 trgovca, 6 sitničara, 7 gostionilčara, 6 krčmara te 106 inih obrtnika, dok je Daruvar vanjski imao 3 trgovca, 14 sitničara, 3 gostioničara, 15 krčmara i 87 ostalih obrtnika, da bi prema izvješću požeške županije iz 1911. u cijelom daruvarskom kotaru bilo ukupno 467 obrtnika, 64 trgovaca, 74 sitnilara, 47 gostioničara i 66 krčmara. Što se tiče radova navodi se da ja na području kotara počelo isušivanje potoka Krivaje i Bereka sa pritocima te da je dovršena melioracija rudine Ilove i napravljen novi odvodni kanal kod Marinog sela.⁵³

Prethodne, 1906. godine u *Izvještaju* se donose podaci o brojevima stoke u svakom pojedinom kotaru županije požeške. Navodi se da u Daruvaru postoji javna klaonica, ali da ona više ne odgovara veličinom i položajem »svrsi ni duhu vremena« te da se radi na podizanju nove zgrade klaonice. Osim u Daruvaru klaonice su planirane za izgradnju »za kratko vrijeme« i u Gjulavesu i Končanici. Što se tiče »živodernica« i u Daruvaru je postojeća bila u lošem stanju te je planirana njena zamjena. Uglavnom prema tom popisu stoke iz 1906. godine daruvarski kotar odnosno »u kotaru gradu« ima 1.061 goveda (velikih), 773 teladi, 644 ovca i koza, 956 svinja, dakle ukupno 3.434 komada stoke. U odnosu na ostale kotareve u županiji taj je broj bio dosta visok, npr. kotar Pakrac je imao 2.711 komada stoke, a kotar Novska 1.196 komada.⁵⁴

Izravno na gospodarstvima koristili su se tada parni strojevi samo u Slavoniji. U istom *Izvještaju* (1906.) navodi se da je na području kotara sedam paromlina: Franjo Dvorny vodi zakupljeni paromlin u Dežanovcu, Petar Ochs u Hrastovcu, Franjo Kühn u Siraću, Vincenc Raschner u Pustoj Masljenjači, Hozler (prije Freund) u Puklici, Ferdomb Ambrosić u Katincima te Protić i Kuže u Daruvaru.⁵⁵

U daruvarskom kraju stalno je bilo problema s močvarskim područjima te su napravljene tehničke predradnje radi isušivanja močvara oko potoka Vignjevac, Berek i Radomirac u općini Veliki Bastaji, dok nije usaglašena potrebna kanalizacija livada Imsovoselo i Sokolovac niti regulacija potoka Toplica.⁵⁶ Potrebno je spomenuti da daruvarski poduzetnici djeluju i izvan Daruvara u biznisu paromlina. Tako su u krugu osnivača zagrebačkog paromlina i braća Bresslauer (Wolf i Jakov) iz Daruvara, što je bio znatan kapital, posebno nakon njegove modernizacije.⁵⁷ Godine 1903., kako navodi Podsednik, vlastelin Vjekoslav von Tükory dobiva koncesiju »da vodu iz pobočne doline sjeverno Majerhofu Š. Lipa može koristiti za punjenje ribnjaka podignutih u svrhu umjetnog gajenja riba« kod Končanice. Tako je 1904. »na majuru Siget bila ograđena jedna livada površine 100 kat. jutara te u njoj uz pomoć nasipa na potoku Durđički dignuta voda. Uzgojni mate-

⁴⁹ Franjo Frntić, Opsežni javni radovi, *Grubišnopoljski list*, br. 218., 23. X. 1970., 1.

⁵⁰ *Izvješće upravnog odbora županije požeške o poslovanju za godinu 1899.*, Knjigotiskara L. Kleina, Požega, 1899., 104.-105.

⁵¹ *Izvješće upravnog odbora županije požeške o poslovanju za godinu 1895.*, Brzotiskom L. Kleina, Požega, 1896., 83; 91.

⁵² *Izvješće upravnog odbora županije požeške za 1907. godinu*, Tisak L. Kleina i nasljed., Požega, 1908., 163.

⁵³ *Izvještaj o stanju uprave u županiji požeškoj za 1907. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 188.-189., *Izvješće o stanju uprave u županiji požeškoj za 1911. godinu*, Tisak L. Kleina i nasljed., Požega, 1912., 151; 159.

⁵⁴ *Izvještaj o stanju uprave u županiji požeškoj za 1906. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1907., 86.-87.

⁵⁵ *Izvještaj o stanju uprave u županiji požeškoj za 1906. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1906., 110. (Izkaz obrtničkih i tvorničkih poduzeća u županiji 1906.)

⁵⁶ *Izvještaj o stanju uprave u županiji požeškoj za 1906. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1906., 122.

⁵⁷ Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800.-1941.*, Naprijed, Zagreb, 1991., 133.

rijal stigao je iz Češke.«⁵⁸ Međutim, kada je vlastelinstvo rasprodato 1907. Ribnjačarstvo preuzima »Dioničko društvo za ribogojstvo« iz Budimpešte. U razdoblju od 1908. do 1912. to društvo je izgradilo prugu oko ribnjaka i objedinilo ribjake u Končanici i Poljani te je tako stvoreno oko 3.000 katastarskih jutara ribnjaka. Tijekom godina ribnjaci su se širili na zapad, nizvodno od Ilove. U izgradnji napisali sudjelovali su radnici iz cijele Monarhije. To su većinom bili Mađari, a uz njih je bio Čeha, Poljaka i Nijemaca koji su se nastanili u okolnim selima. Do početka Prvog svjetskog rata ribogojilište napreduje, ali onda se njegov rad obustavlja. Nakon rata formirana je Ribnjačarska centrala u Zagrebu u čijem su sastavu bili svi ribnjaci u Hrvatskoj da bi 1924. prešli u korporacijsko vlasništvo jedne jugoslavensko-nizozemske-mađarske kompanije sa sjedištem u Zagrebu.⁵⁹

Izvještaj županije požeške iz 1911. godine bilježi rastuću gospodarsku aktivnost te aktivnost općinske uprave. Naime izvan trgovišta Daruvar očinju da se pojavljuju u većem broju novčani zavodi koji pogoduju razvoju gospodarstva te je tako zabilježena Hrvatska seljačka zadruga u Gjulavesi (glavnica 13.720 kruna), Srpska zemljoradnička zadruga u Batinjanima (6.200 kruna) te u Katincima (771 kruna) i Velikim Bastajima (1131 kruna) te Vjeresijske udruge u Gjulavesi, Siraču, Hrastovcu, Koreničanima i Malim Bastajima. Što se tiče Daruvar trga (tada službeni naziv mjesta) i općinske uprave zaključena je »jeftimba« glede gradnje klaonice, sklopljena pogodba oko prodaje nove općinske kuće za 34.000 kruna (no nije za sada stiglo odobrenje), odobrene je »kolaudacija asfaltnih pločnika i isplata zasluga poduzetnicima«, prihvaćen je elaborat za investicije koje su napravljene »rigola uz asfalt po svim ulicama i

planiranje ceste« te gradnja novog kanala u središtu mjesta (ukupni trošak 41.479 kruna).⁶⁰

Godine 1913. upravitelj kotarske oblasti u Daruvaru Emil Jelić prebačen je odlukom vlade u najviši činovnički razred sa »sustavnim berivima«. ⁶¹ Iste godine u rujnu daruvarsku okolicu, posebice Daruvar i Končanicu, kao i dobar dio Hrvatske, pogodio je veliki orkan koji je nanio velike štete i »nemilosrdno opustošio ovaj kraj«. ⁶² Sve veće napetosti u Europi koje vode ka svjetskom ratu dovele su do podjele unutar Adventističke crkve što se odrazilo i na daruvarskom području. Unutar te Crkve razvio se dijelom pacifistički pokret koji traži nesudjelovanja adventista u ratu. Jedan od žarkih propovjednika pacifizma bio je »Rade Kovačević, povratnik iz Amerike koji pronosi adventnu istinu o okolini Pakraca i Daruvara.« ⁶³ No, bio je prekasno. Modernizacija druge polovice 19. stoljeća je itekako preobrazila ovaj mali gradić i on ulazi u novo doba, Hobsbaumovo kratko 20. stoljeće, očito nepripremljen za predstojeće teške događaje koji su pogodili Europu u predvečerje Prvog svjetskog rata.

Neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata Zemaljska vlada u Zagrebu naložila je Inspektoratu Ministarstva zdravstva i Odjelu za gospodarstvo da na području Hrvatske i Slavonije napravi popis svih poduzeća koja su tada radila. Po tom je popisu u Kotaru Daruvar postojalo i radilo mlinova (26), mljekare (2), pivovara (1), proizvodnja ulja (1), pilana (6), za rezanje drva (3), stolarije (2), izrada drvene robe (1), ciglana (1), tvornica cementnog crijepa (1), strojarsko-bravarске radionice (3), tvornica stakla (1), tiskara (1) te električna centrala (1) – dakle ukupno 50 poduzeća. (Vidi **Tablicu 2.**)

Tablica 2. Industrija u Kotaru Daruvar na kraju 1918 godine.*

PREHRAMBENA INDUSTRIJA		
Protić Đoko	mlin na vodu	Daruvar
Kuže Josip	mlin motorom na benzin	Daruvar
Lavička Alois	mlin motorom na benzin	Daruvar
Krepelka Josip	mlin motorom na benzin	Daruvar
Vrelik Sigmund	mlin na vodu	Daruvar
Friedrich Ferdo	mlin električnim pogonom	Daruvar
Jindra Antun	mlin na vodu	Daruvar Donji
Bernašek Alojz	mlin na vodu	Daruvar

⁵⁸ Daruvar, 93.

⁵⁹ Daruvar, 93. Vidi i: Josip, ZMAJIĆ, *Razvoj i perspektiva poljoprivrednih dobara Hrvatske*, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb, 1961., 402.

⁶⁰ *Izvješće o stanju uprave u županiji požeškoj za 1911. godinu*, Tiskom L. Kleina i nasljed., Požega, 1912., 93.

⁶¹ Promaknuća, *Jutarnji list*, br. 385., 11. VI. 1913., 3.

⁶² Elementarne nepogode, *Jutarnji list*, br. 470., 21. IX. 1913., 4.

⁶³ Juraj KOLARIĆ, *Ekomenska trilogija – isočni kršćani, pravoslavni, protestanti*, Prometej, Zagreb, 2005., 522.

Šefs Franjo	mlin na vodu	Daruvar
Čermak Franjo	mlin motorom na benzin	Antunovac
Vojtehovski Karlo	mlin motorom na benzin	Dežanovac
Dvorny Franjo	paromlin	Dežanovac
Koči Franjo i dr.	mlin motorom na benzin	Končanica
Mađarska parcelarna banka u Budimpešti	paromlin	Končanica
Sarvaš Imbro	paromlin	Končanica
Terešak Vencl	mlin na vodu i paru	Končanica
Ochs Petar	mlin motorom na sirovo ulje	Hrastovac
Vavlavek Franjo	mlin motorom na benzin	Krešetelovci
Lončarić Rok	mlin motorom na benzin	Piljanica
Drach Josip i dr.	paromlin	Peter Salaš
Raschner Vinko	mlin na vodu i paru	Pusta Maslenjača
Holzer Josip	mlin na vodu i paru	Puklica
Demeter Koloman	mlin na vodu i paru	Sirač
Agrarna banka u Zagrebu	mlin na vodu i paru	Sirač
Počuč Nikola	paromlin	Pivnica
Eliaš Đuro	paromlin	Pivnica
Kanižaj Ivan	mljekara motorom na benzin	Antunovac
Modly Ljudevit	Prva hrvatsko-slavonska parna mljekara i sirana	Končanica
Daruvarska dionička pivovara	parnim motorom	Daruvar
Pittner Ivan	proizvodnja bilinskog ulja	Blagorodovac
DRVNA INDUSTRIJA		
Kolenski Josip	pilana	Daruvar
Novotny Vnecl	pilana	Daruvar
Vlastelinstvo Tükory	paropila	Daruvar
Loibl Pavao i Tomšić Ivan	pilana motorom na benzin	Uljanik
Šnajder Karl	pilana	Trojeglava
Dvorny Franjo	pilana	Dežanovac
Bernašek Vencl	pilenje drva motorom na benzin	Daruvar
Schlantz Dragutin	pilenje drva motorom na benzin	Poljana
Sitter Antun	pilenje letava motorom na benzin	Sokolovac
Mendlin Antun	stolarija motorom na benzin	Dežanovac
Vekonf Ferdinand	stolarija motorom na benzin	Đuvalcs
Lavička Alois	proizvađanje drvenih papuča motornim pogonom	Daruvar
INDUSTRIJA GRAĐEVINSKOG MATERIJALA		
Braća Kuneš i Gruss Josip	ciglana parnim pogonom	Daruvar
Braća Kuneš	tvornica cementnog utornog crijepa	Daruvar
METALNA INDUSTRIJA		
Effenberger Franjo ml.	mehanička popravljajonica parnim motorom	Daruvar
Trgić Josip	bravarija i strojarna motorom	Daruvar
Klasek Josip	strojarska posajonica motorom na benzin	Antunovac
INDUSTRIJA STAKLA		
Urner i Fuchs	staklana parnim motorom	Ivanovo Polje
GRAFIČKA INDUSTRIJA		
Čimić Franjo	tiskara i knjigovežnica	Daruvar
OSTALO		
Električna centrala Daruvarske dioničke pivovare		Daruvar

* Dragiša JOVIĆ, Iskaz poduzeća u Hrvatskoj i Slavonij krajem prvog svjetskog rata koja su potpadala pod nadzor kraljevskog zemaljskog obrtnog nadzornika, *Zbornik Historijski institut Slavonije*, br. 10., 1973., 259.-260.

DARUVAR NA PRIJELAZU STOLJEĆA

U Hrvatskoj i Slavoniji u 1880-im godinama počinje proces demografske tranzicije potaknut nizom liberalnih reformi za vrijeme Mažuranićeve banovanja što je potaknulo i stvorilo okvire za jačanje građanskog društva. Osim toga taj proces tranzicije donosi Hrvatskoj rastući prirodni prirast stanovništva, što dovodi do ubrzanog napućivanja. Istodobno u složenim gospodarsko-političkim odnosima traje i val iseljavanja, no migracijski saldo je pozitivan usred doseljavanja stanovništva mađarske, njemačke i češke nacionalnosti, posebno na područje Virovitičke i Požeške županije. Naseljavanje Mađara osim gospodarske imalo je i očitu političku dimenziju, jer su vladajuće strukture u Ugarskoj, nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.), pokrenule proces asimilacije odnosno potpune mađarizacije nemađarskih stanovnika zemlje, tkz »balkanska misija Mađara«. Ugarska vlada je poticala naseljavanje Mađara u zagranična područja. Mnogi hrvatski i srpski seljaci pogođeni gospodarskom krizom (ograničene mogućnosti industrijalizacije) prodaju svoja imanja i napuštaju taj kraj (mnogi odlaze i u prekomorske zemlje), a na njihova imanja doseljavaju se novi kolonisti iz različitih dijelova tadašnje Austro-Ugarske: Nijemci, Česi, Slovaci, Mađari, Talijani i drugi, što je dovelo do brzog porasta broja stanovnika i do heterogenosti narodnosnog sastava.⁶⁴

Mađarska kolonizacija daruvarskog područja provodi se intenzivno kada imanje grofova Jankovića prelazi u ruke pomađarene židovske obitelji Tüköry de Algvest, koja dovodi svoje ljude na ta imanja. Kuzle navodi da je ta mađarska kolonizacija najjača u razdoblju od 1870.-1890. godine zbog gradnje pruge Barcz-Daruvar te Mađari dolaze kao seljaci, željeznički službenici ili upravitelji i radnici na imanjima obitelji Tüköry de Algvest. Ta mađarska struja doseljenika stvorila je nova sela (Đakovac, Gornje Cjepidlake, Gjulaves), a posebno je naselila sela Kreštelovac, Imsovac, Sokolovac, Dežanovac, Trojeglavu, Borovu Kosu, Velike Bastaje i trgovište Daruvar. S Mađarima dolaze i Židovi iz Mađarske.⁶⁵ U isto vrijeme doseljavaju se i Hrvati iz Podravine i Hrvatskog zagorja te Talijani, porijeklom iz Furlanije.⁶⁶ Ugarska vlada na prijelazu

stoljeća pokreće »Julijansku akciju« te se osnivaju mađarske škole u Daruvaru (3 pedagoga), Antunovcu (2), Dežanovcu (1), Goveđem Polju (1), Šupljoj Lipi (1), te nije čudno da zagrebački *Obzor* od 1912. godine donosi vijest da su centri mađarizacije u gornjoj Slavoniji područje Daruvara i Virovitice, a u užoj Hrvatskoj prednjači područje Grubišnog Polja.⁶⁷ Svoje nazadovoljstvo takvom politikom ugarske vlade te mađarskom i njemačkom kolonizacijom ovoga kraja izrazio je 1904. u svom putopisu hrvatski književnik Milan Šenoa, gdje daje i lijep opis prošlosti i sadašnjosti daruvarskog kraja.⁶⁸ No, kolonizacija je i dalje napredovala i time su gotovo sva naselja u daruvarskom kraju poprimila šarolik nacionalni sastav.

U izvorima je ostao jedan opis trgovišta Daruvar pod nazivom »Daruvar Fürde« (nepoznate godine pisanja i od nepoznatog autora) koji opisuje to mjesto krajem 19. i početkom 20. stoljeća, usmjerujući se uglavnom prema opisu društvenih klasa i profesija koje su tada činile to mjesto. Zbog zanimljivosti odnosno slikovitog opisa mjesta i pojedinih osoba ovdje dajemo šire izvadtke iz toga rukopisa.

U to vrijeme, kako stoji u tekstu, trgovište Daruvar je brojilo oko 2.500 stanovnika. Gospodarski centar i upravu vlastelinstva držala je obitelj Tüköry koja je živjela u raskošnom dvorcu koji je bio okružen prostranim perivojem. Perivoj je sa svih strana bio ograđen visokim zidom, te se Dvorcu moglo prići samo sa ceste s gornje strane, ali samo za pozvane goste. Vlastelinstvo je bilo svijet za sebe, izolirano, a većinom i odsutno, jer su živjeli u Mađarskoj. Kuće trgovišta bile su grupirane uz glavni put odnosno glavnu ulicu. Oko trga je bilo nekoliko jednokatnica, dok su ostale bile prizemnice. Uglavnom su se u toj ulici nalazile trgovačke radnje u rukama Židova, uglavnom doseljenika iz Ugarske. »Međusobno su govorili mađarski i njemački i nisu se družili s ljudima izvan svoga kruga, osim u poslovnim stvarima«. Obitelj Berger imala je trgovinu alkoholnih pića, a bavili su se i kupnjom poljoprivrednih proizvoda. Obitelji Pollak i Weisz trgovali su građevinskim materijalom, dok su Weinbergerovi i Rochlitzovi imali manufakturne radnje. Deutsch je prodavao »gotovu, prostiju odjeću za šire slojeve«. Najveću trgovinu imala je obitelj Morgenstern, veliku radnju sa mješovitom

⁶⁴ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Naseljavanja Mađara u Slavoniji 1880.-1910., *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijevič*, FF-press, Zagreb, 2003., 257.-258.

⁶⁵ Daruvar, 69.

⁶⁶ Vladimir HORVAT, *Suvremene nutarnje seobe i kretnje Hrvata*, Hrvatska državna tiskara, Zagreb, 1942., 34., Daruvar, 69.

⁶⁷ Gradska knjižnica Mato Lovrak (GKML), Zbirka Franje Frntića (ZFF), fasc. III., Josip GUJAŠ, »Nacionalna obrana« Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX i XX st. u okviru »Slavonske akcije«, *Historijski zbornik*, XXIII - XXIV, 1970-1971., 90-91.

⁶⁸ Milan ŠENOVA, Srednjom Slavonijom, *Danica – koledar i ljetopis društva Svetojeronimskog za god. 1905.*, Tisak Dioničke Tiskare, Zagreb, 1904., 101.-111.

robom i željeznarijom. U blizini se nalazila i oveća špecerajska radnja »koju je držao Ungar«. ⁶⁹

Također veliku radnju s raznovrsnom robom imao je Mauttner, dok je kreč i drveni građevni materijal na veliko prodavala obitelj Pick. Pickovi su bili vrlo bogata obitelj te i dioničari daruvarske Građanske štedionice. Na trgu se nalazila i staklarska radnja koju je držao trgovac Epstein, a ovdje se nalazila i radnja urara Schweizeira. Obitelj Schwartz podalje je držala trgovačku radnju u kojoj se prodavala mješovita roba i manufaktura, dok je sa sjemenom trgovao trgovac Pfeiffer. Među posebno imućne trgovce Židove spadao je trgovac Löwy koji je imao i titulu tajnog savjetnika i bio vijećnikom županijske skupštine u Požegi. Postojala su tada dva hotela: Bade-hotel koji je pripadao kupalištu i hotel »Slavonija« koji je držala obitelj Schrenger. Od industrijskih pogona postojala je samo industrija stakla, koja je povremeno radila. Na periferiji na kraju glavne ulice, kako stoji u rukopisu, gdje je rijeka Toplica presijecala cestu, »bila je primitivna ljevaonica koja je pripadala Effenbergeru«. Paralelno sa glavnom ulicom pa sve do livada protezala se Ružmarinska ulica, ali u njoj nije bilo trgovačkih radnji, već su u njoj uglavnom bili nastanjeni obrtnici. Na periferiji mjesta nalazile su se velike zelene ledine »rajtštul« na kojima je bio niz dudova, a ispod toga drveće su često bile podignute romske šatre. Na tom prostoru su se i održavali godišnji sajmovi, od kojih se najpoznatiji održavao na dan pravoslavnog sv. Luke.

»Kad bi se počela spuštati noć, noćobdija bi počeo paliti rijetke ulične petrolejske svjetiljke, što su se nalazile na drvenim stupovima koji su bili obojeni crno-crveno-bijelim prugama poput svilenih bombona. Glavnom ulicom i nekim sporednim uličicama protezali su se drvoredi okuliranih akacija. Pločnici su bili izgrađeni od komadića tesanog kamena, izlizanog od kiše i hodanja. (...) Jedan listonoša snadbjevaio je cijelo mjesto poštom. Pisma su rijetko dolazila. Ako je prispjelo iz Amerike ili možda iz vojske, to je bio događaj i o tome je pričala cijele ulica. Pošta je bila u privatnim rukama, vlasnica je bila debela Mađarica, koja je često obilazila poštanske prostorije, kao što svaki gazda obilazi svoju radnju.« ⁷⁰

Ako je vlastelinstvo bilo na vrhu društvene ljestvice u trgovištu, nastavlja se u tekstu, onda su se u vrh društva ubrajali od činovnika kotarski predstojnik i kotarski

fizik. Tu su bili i vlastelinski činovnici koji su radili u gradu, posebno upravitelj. Na čelu ove grupacije bio je neosporno veletrgovac Löwy, jer kada bi visoki dužnosnici posjećivali Daruvar odsjedali bi kod njega. U ugledne obitelji daruvarske svakako su spadali obitelji Koste Jovanovića i Izidora Dobrovića te dr. Mirka Grahovca. Obitelj Jovanović imala je u centru mjesta »divnu kuću«, a Kosta je posebno volio vinograde, te je pomalo »bio posebne ćudi, pomalo prepredenjak i pomalo pučki filozof.« Nasuprot njemu Izidor Dobrović je bio »skriveni bogataš«, jer je izvrsno mešatario svojim novcem »u sve pore života. Živio je strahovito skromno. Po obličju tih i jednostavan, a po volji ustrajan i uporan. (...) U to vrijeme najbogatiji čovjek u Daruvaru od građanstva i priložnik pravoslavne crkve.« ⁷¹

Spomenimo ovdje, prema Rumenjak, da je Izidor Dobrović bio ugledni srpski dobrotvor i trgovac, član ravnateljstva »Daruvarske štedionice«, stranački u početku na strani srpskih radikala, da bi oko 1900. prešao u Srpsku samostalnu stranku te bio njezin kandidat u slatinskom kotaru na izborima za Sabor 1902. godine. Tada postaje i članom *Srpske banke* u Zagrebu. I Kosta Jovanović, trgovac i posjednik bio je članom ravnateljstva »Daruvarske štedionice«, od početka stranački angažiran u redovima srpskih samostalaca (zastupnik samostalaca u Srijemskim Karlovcima 1897.) te početkom 20. stoljeće također postaje članom utjecajne zagrebačke *Srpske banke*. Uz Milana Dobrovića i Milu Dragičevića, također dobrostojećih srpskih poduzetnika i trgovca iz Daruvara, ova četvorica su bila dijelom tadašnje srpske financijske elite u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća. ⁷²

Idući na društvenoj ljestvici bili su obrtnici »koji su bili potisnuti u sporednije ulice« gdje su posjedovali vlastite kuće. Bilo je i bogatijih i siromašnijih obrtnika, ali svi su oni »životarili. Imali su više djece. Život u tim obrtničkim domaćinstvima bio je jednoličan i skroman.« Klobučari, čizmari, opančari i bojadisari te ostali iznosili su svoju robu na prodaju na trg, »sedmična pijaca se održavala svake subote, a neki su imali i svoje »šstandove« na godišnjim sajmovima.« Na dnu ljestvice, kako stoji u tekstu, nailazili smo na »dosta široki sloj: nadničare, kočijaše, biroše, kravare, svinjare i sluškinje. Ti su radnici po narodnosti uglavnom bili Mađari. Većina ih je radila na vlastelinstvu i u gazdinskim vinogradima.« ⁷³ Slično o Daruvaru na kraju 19. i početkom 20.

⁶⁹ Daruvar Fürde, u: Bogdan, STOJISAVLJEVIĆ, *Povijest sela – Hrvatska – Slavonija – Dalmacija 1848.-1918.*, 250.

⁷⁰ Daruvar Fürde, u: Bogdan, STOJISAVLJEVIĆ, *Povijest sela – Hrvatska – Slavonija – Dalmacija 1848.-1918.*, 251.

⁷¹ Daruvar Fürde, u: STOJISAVLJEVIĆ, *Povijest sela – Hrvatska – Slavonija – Dalmacija 1848.-1918.*, 249.-253.

⁷² Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., 363; 425; 527.

⁷³ Daruvar Fürde, u: STOJISAVLJEVIĆ, *Povijest sela – Hrvatska – Slavonija – Dalmacija 1848.-1918.*, 249.-253.

stoljeća tada piše i židovski kroničar Lavoslav Glesinger kada navodi: »ma da je Daruvar bio maleno mjesto, ipak je s vremenom postao snažan trgovački centar čijem su procvatu znatno pridonijeli Jevreji. Doba najvećeg procvata pada u posljednja dva decenija 19. stoljeća.« Glesinger od uglednijih židovskih obitelji spominje, osim navedenih, obitelj veletrgovca Leopolda Bresslaurea, koji je u zakupu imao i tvornicu stakla u Ivanovom Polju te njegova brata Adolfa Bresslauera, trgovca žitom, kojega je nakon njegove smrti naslijedio njegov zet, već spomenuti Sigmund Löwy, koji je ovu trgovinu »doveo do najvećeg procvata«. Tu se spominju i trgovci poput Emanuela Weissa ili Arthura Schrengera »koji je sagradio najljepšu i do danas daruvarsku nenatkriljenu kuću s modernim hotelom«. ⁷⁴

Prema Heroutu početkom 20. stoljeća Daruvar bilježi gospodarski i društveni napredak o čemu svjedoči podatak da su već 1907. godine u Daruvaru zasvijetlile prve električne žarulje, čime se tada nisu mogle pohvaliti ni mnogo veći hrvatski gradovi. Naime, kako to zapisuje Podsednik »točno u 11. svibnja 1907. u 11 sati zasijale su prve električne žarulje u Daruvaru. Početak je bio skroman, jer je tada osvijetljeno svega 36 domaćinstava.« ⁷⁵ Zanimljivo iste godine je općinsko zastupstvo odobrilo otvaranje »bludilišta« u Daruvaru na molbu Vilima Reintera u kući Antuna Rožeka. ⁷⁶ Iduće 1908. počinju se asfaltirati pločnici u središtu mjesta.

Usporedno s tim zbivanjima u Daruvaru se tih godina počeo jače buditi i organizirani kulturni i sportski život. Godine 1904. osnovano je »Hrvatsko obrtničko-potporno društvo Zora« i otvorena je mađarska pučka škola, 1906. godine osnovan je »Hrvatski sokol«, a 1907. u Donjem Daruvaru je osnovana »Češka beseda«. ⁷⁷ Dana 17. lipnja 1909. Daruvar je posjetio ban Pavle Rauch (koji je inače bio u posjeti Požeškoj županiji) uz pratnju velikog župana Požeške županije Julija pl. Junkovića i podžupana dr. Eduarda Križa te je svečano primljen pred daruvarskim kupališnim svratištem gdje su ga uz odličnike dočekali i predstavnici tadašnjih daruvarskih društava »Zore«, »Sokola« te Obrtne zadruge da sudjeluju u svečanom dočeku. U njegovu čast

trgovac Morgenstern je i spjevao pjesmu od koje jedan stih glasi: »Es ist möglich, es ist war, der Banus kommt nacht Daruvar.« ⁷⁸ Nakon toga ban je primio deputacije svećenstva, činovništva i korporacija, »razgledao kupalište, perivoj i staklanu« te poslije podne nastavio put prema Velikim Bastajima prema Gjulavesi. ⁷⁹ Matušek navodi da spomenuta društva »nisu bila oduševljena što moraju sudjelovati u dočeku« omrznutog mađaronskog bana, ali im je to daruvarsko poglavarstvo naredilo. Zanimljivo da je poziv da sudjeluje u dočeku upućen i »Češkoj besedi«, ali se ona ogradila tvrdnjom »da ona djeluje u općini Daruvar vanjski i da prema tome nije obvezna sudjelovati na proslavama na području Daruvara trgovišta«. ⁸⁰

Početkom lipnja 1900. daruvarsku okolicu Removce, Gjulaves i Cjepidlake pogodila je velika tuča koja je nanijela znatne štete usjevima, vinogradima i voćnjacima. Po nalogu vlade ovo područje posjetio je pristav za vinogradarstvo i ratarstvo F. Müller koji je sa vlastelinskom Tükoryem dogovorio izgradnju osam postaja »za pucanje u oblake«. ⁸¹ Iste godine u Daruvaru je posebno svečano proslavljen 70. rođendan austrijskog cara i kralja Franje Josipa I. Povodom toga »Glasnik županije požeške« piše: »Proslavu je uvečalo vojništvo, koje je stiglo uoči svečanog dana u Daruvaru. Dan prije bio je Daruvar okićen narodnim zastavama, a u večer sjajno razsvjetljen. (...) U 1. sat po podne bio je gradjanski svečani banket u kupališnom svratištu, kojem pribivaju obč. zastupnici, činovništvo i zastupnici svih slojeva. Kod banketa kot. predstojnik Makkai je izrekao kićenu zdravicu«, a nakon toga je poslan brzojav čestitke u Beč. Istovremeno su vatrogasci organizirali »u šumici kod Daruvara pučku zabavu.« ⁸²

Iduće godine 1902. su supruge bogatih i uglednih Daruvarčana osnovale »Dobrotvorno društvo«. Predsjednicom je postala Valerija pl. Tükory, podpredsjednicom Ida Löwy, a blagajnicom Emilija Popović. U Odboru su bile Ana Makkay, Kristina Dobrović, Katarina Zeller, Hermina Mongernstern itd. Svrha društva bila je primarno skrb za siromašnu djecu, podupiranje siročadi, udovica i siromaha. ⁸³ Značajnu aktivnost iste

⁷⁴ Lavoslav, Glesinger, Iz prošlosti daruvarskih Jevreja, *Židov*, br. 40., 27. IX. 1935., 8.

⁷⁵ *Daruvar*, 94.-95.

⁷⁶ Iz prošlosti Daruvara 1902-1906., *Vrela*, br. 4-5., 1994., 21.

⁷⁷ *Daruvar u slici i riječi*, 22.

⁷⁸ *Memoari bana Pavla Raucha*, Zagrebačko arhivističko društvo, Zagreb, 2009., Daruvar Fürde, STOJISAVLJEVIĆ, *Povijest sela – Hrvatska – Slavonija – Dalmacija 1848.-1918.*, 253.

⁷⁹ Julije KEMPF, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi*, Štamparija Hrvatske tiskare i knjižare, Požega, 1910., 320.-321., *Daruvar*, 139.

⁸⁰ Josip MATUŠEK, Iz Daruvarske prošlosti, *Vrela*, br. 19-20., 2003., 25.

⁸¹ Iz Daruvara i okolice, *Glasnik županije požeške*, br. 27., 9. VI. 1900., 3.

⁸² Proslava previšnjeg rođendana u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 35., 25. VIII. 1900., 2.

⁸³ Dobrotvorna društva u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 20., 17. V. 1902., 3.

godine provodi i podružnica »Crvenog križa« u Daruvaru koja prikupnja prinose organiziranjem koncerta. Uz opernu pjevačicu u izvedbi su sudjelovale gospođe Ida Löwy, Irena Fischer, Melita pl. Tükory i Marija Malek koje su izvele Straussov »plesni duet«.⁸⁴

Tih godina djeluje i »Učiteljsko društvo Daruvar« koje često organizira sastanke učiteljstva kotara daruvarskog. Na svakom sastanku je uobičajeno prigodno predavanje, te su početkom listopada 1903. na jednom takvom predavanju učitelj P. Antolić i učiteljica Marija Marković govorili o »moralnom uzgoju u pučkoj školi.«⁸⁵ Daruvarsko kupalište svake godine objavljuje statistike posjećenosti. Tako je za 1904. godinu objavljeno da je do kraja kolovoza iste godine ljekovito kupalište posjetilo 1.578 gostiju, a prolaznika u posebnim kupkama bilo je 318. Ukupno je prolaznika u pučkom kupalištu bilo u svemu 16.677 osoba.⁸⁶ Godine 1905. svoju 25.-godišnjicu osnivanja proslavilo je sa velikom manifestacijom Dobrovoljno vatrogasno društvo Daruvar na kojoj je sudjelovao i Antun pl. Tükory uz sudjelovanje mnoštva drugih vatrogasnih društava. Pejić navodi da je to bio »veliki ceremonijal, uobičajen u ono vrijeme (...) a svirala je vojna glazba iz Bjelovara«, a posebno je za tu prigodu DVD Daruvar daje na izradu 32 nove uniforme za svoje članove.⁸⁷

Dana 1. kolovoza 1906. bio je imenovan novim daruvarskim župnikom, dotadašnji župnik u Maji, Mijo Ettinger. Zanimljivo da u spomenici daruvarske župe stoji da je Ettingera na to mjesto izabralo ravnateljstvo Hrvatske poljodjelske banke (HPB) koje je netom prije kupilo vlastelinstvo Tükoryjevih, što je samo na prvi pogled čudno, jer je zapravo HPB bila u vlasništvu zagrebačkog Kaptola.⁸⁸ Što se tiče najbogatijih osoba u Daruvaru početkom 20. stoljeća neke podatke možemo vidjeti u *Imeniku veleposjednika županije požeške* iz 1907. godine. Tako se u njemu pojavljuju veletrgovac Žiga (Sigmund) Löwy (2.793,60 kruna), tvorničar Josip Fuchs (2.276,60 kruna), kr. javni bilježnik i odvjetnik Mirko Grahovac (1.225,64 kruna), poduzetnik Hermann Pick (1.208,78 kruna), trgovac Mavro Berger (1.206,30 kruna), veleposjednik Kosta Jovanović (1.170, 40 kru-

na), trgovac Julije Morgenstein (1.075,82 kruna), posjednik Josip Krepelka iz Končanice (920.08 kruna) i trgovac Ljubomir Jovanović (904,55 kruna).⁸⁹

Tijekom ljeta 1910. počela je gradnja mnogih cesta u daruvarskom kraju (Daruvar – Ljudevit Selo – Brestovac, Sirač-Doljani, Dežanovac-Kreštelovac-Sokolovac).⁹⁰ U jeku protumađarske borbe 1911. godine pojavljuje se vijest u novinama *Glasnik županije požeške* da je trgovište Daruvar otvorilo natječaj za općinskog liječnika, ali da su se javili »sami Madjari« te se »putem poziva u novinstvu jedva se uspjelo odvratiti tu sramotu od Daruvara da bira za opć. liječnika Madjara, koji ni ne zna hrvatski.« Na kraju su se prijavili »Hrvat dr. Berković i Srbin dr. Makamović« da bi bio izabran većinom glasova dr. Berković.⁹¹ Iste godine (1911.) Hrvatska poljodjelska banka je uglavnom prodala cijelo vlastelinstvo Tükoryjevih pri čemu je napustila tvornicu stakla u Ivanomom Polju, a kuće i zemlju prodala stanovnicima sela Sokolovac čime je nastalo novo selo Ivanovo Polje. Velike prostrane šume između Ivanovog Polja i Daruvara Gornjeg kupila je tvrtka »Löwy i drug.« i ovdje sagradila majur.⁹²

Uz spomenutu kadrovsku problematiku i probleme oko mađarizacije Hrvatske često se u Daruvaru i okolici javljaju požari. Tako je u noći od 26/27. kolovoza 1911. izbio veliki požar na daruvarskom kolodvoru gdje se zapalilo skadište drvenog ugljena. S obzirom da je skladište bilo od drveta, iako su vatrogasci pravodobno intervenirali, sve je posve izgorilo i vlasnik skladišta tvrtka Löwy imala je do 12.000 kruna štete, a da nije bila osigurana.⁹³

Lokalni izbori su se redovito održavali i na općinskoj i na županijskoj razini. Krajem 1911. na županijskim izborima iz daruvarskog kotara (na izbore je izašlo 900 glasača) izabrani su velikom većinom kandidati vladine stranke Narodnog napretka: odvjetnik dr. Edo Krstik iz Daruvara, Vencl Terešak, veleposjednik iz Končanice, Đuro Knežević, načelnik iz Bastaja, Franjo Ravber, načelnik Sirača i Mile Vujković, ratar iz Batinjana.⁹⁴ Grad se razvija, posebno građanski sloj te se povećava i broj odvjetnika na području Kr. kotarskog

⁸⁴ Podružnica »Crvenog križa« u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 22., 31. V. 1902., 3.

⁸⁵ Učiteljsko društvo daruvarsko, *Glasnik županije požeške*, br. 41., 10. X. 1903., 3.

⁸⁶ Kupalište Daruvar, *Glasnik županije požeške*, br. 36., 3. XI. 1904., 3.

⁸⁷ Vatrogasna proslava u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 25., 24. VI. 1905., 3.

⁸⁸ Arhiv biskupije Požeške (ABP), Spomenica daruvarske župe 1823.-1945., 12.

⁸⁹ Veleposjednici županije požeške, *Glasnik županije požeške*, br. 6., 9. II. 1907., 3.

⁹⁰ Iz prošlosti Daruvara 1908-1912., *Vrela*, br. 6-7., 1995., 13.

⁹¹ Izbor za opć. liječnika u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 37., 9. IX. 1911., 3.

⁹² ABP, Spomenica daruvarske župe 1823.-1945., 16. Vidi i: Mira KOLAR, *Hrvatska poljodjelska banka i hrvatsko selo (1901-1946.)*, Hrvatski katolički pokret Zagreb., 2002., 195.-210.

⁹³ Požar u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 36., 2. IX. 1911., 4.

⁹⁴ Županijski izbori u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 42., 14. X. 1911., 3.

suda Daruvar. U gradu djeluju ovi odvjetnici: Dr. Edo Krstnik, dr. Mirko Grahovac, dr. Levin Krasović, dr. Matko Latković. Dr. Petar Lapčević, dr. Dragan Trohar, dr. Branko Wasserbauer.⁹⁵ Razvija se i školstvo. Početkom 1913. godine Kralj. zemaljska vlada odobrila je molbu općinstva trga Daruvar za otvaranjem »vlastitim troškom« V. i VI. razreda Više pučke škole realnog smjera »u kojoj će obučavati osoblje osposobljeno za učiteljsku službu na višim pučkim školama.«⁹⁶

Daruvar su često posjećivali visoki državni dužnosnici, posebno župani požeške županije. Svaki takav posjet bio je prilika za slavlje i prikupljanje građanstva. Tako je 28. i 29. studenog 1913. veliki župan Dragan vitez Trnski posjetio trgovište gdje ga je »na kolodvoru dočekalo lijep broj građanstva daruvarskoga s kot. predstojnikom g. Emilom Jelićem na čelu koji je pozdravio preuzviš. velikog župana.« Slijedeći dan župan Trnski primao je mnoge delegacije s područja cijelog kotara daruvarskog (svećenstvo, učiteljstvo, općinske odbore itd.). Isti dan na večer u čast župana napravljen je banket za 80 osoba gdje mu se prvi biranim riječima obratio paroh P. Bikicki, te je nakon zdravice otpjevana hrvatska himna.⁹⁷ Nije poznato kada je u Daruvaru počelo s radom prvo kino, ali 1913. godine se već spominje Schwartzov i Grossov kinematograf koji je radio i tijekom Prvog svjetskog rata kada ga je preuzeo Toni Ternon pod novim imenom »Kino-Kazalište« što je ime koje su mu dali građani.⁹⁸

I 1911. godine Šumsko-upravni odbor Daruvar nastavlja politiku prijašnjih vlastelina u vezi prodaje drvenog materijala na daruvarskom području. Tako je prodano od šumske zajednice Potočani-Katinci 12.500 bukovih stabala, što je na dražbi kupila tvrtka Edo Weisz iz Csurga za iznos od 75.000 kruna. Također je dovršena »izradba hrastova« koji su prodani šumskim zajednicama Mali Bastaji, Veliki Bastaji, Vrijeska i Marino selo. Vlastelinstvo Uljanik iskrčilo je 1000 jutara šume, te je tu površinu pretvorio dijelom u oranice, a dijelom u ribnjak. S obzirom da se primjetilo da dolazi do krađe drveta i manipuliranje šumskim blagom, za čuvanje šuma zemaljskih zajednica namješteno je 40 lugara »koji stoje pod neposrednim nadzorom kr. kotar-

skog šumara.«⁹⁹ U predvečerje Prvog svjetskog rata zanimljivo je spomenuti da su neki pojedinci srpske nacionalnosti u Požeškoj županiji tijekom travnja i svibnja 1914. povelu kampanju na širem pakračkom području o eventualnom iseljavanju srpskog stanovništva iz ove županije u »novoosvojene srpske krajeve« koje je Srbija osvojila tijekom Balkanskih ratova.¹⁰⁰

DARUVARSKA DRUŠTVA KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Početke društvenog i kulturnog života u Daruvaru teško je otkriti, jer nedostaju dovoljno pouzdani povijesni zapisi o tomu. No, sigurno je, kako navodi Matušek, da se u dvorcu vlastelina Jankovića, pa kasnije i Tükeryjevih njegovao glazbeni život. Oni su zasigurno imali stalne glazbenike koji su za njih priređivali koncerte, na koje su oni po pretpostavci zvali i pripadnike tadašnje daruvarsske elite. Glazbeni koncerti se održavaju i u kupališnom parku, a izgleda da i taj daruvarski glazbeni sastav ide i u druge gradove, jer, kako navodi Matušek, u Spomenici škole u Lipovljanima je zabilježeno da je to glazbeno društvo (ili bolje glazbenici u službi vlastelina Vjekoslava Tükoryja) sudjelovalo na dočeku bana Khuena u Novskoj krajem rujna 1891. godine.¹⁰¹ Prije nego što pokušamo dati osnovni popis kulturnih društava u Daruvaru do početka Prvog svjetskog rata napomenimo da je daruvarski povjesničar Josip Matušek pravilno rezonirao da je tada u Daruvaru, uzimajući u obzir njegovu znatnu heterogenost stanovništva, bilo izrazito teško »okupiti zajednička kulturno-umjetnička društva (...) što valja tražiti u različitim interesima i nepoznavanju jezika«.¹⁰²

Prve čitaoničke udruge u Hrvatskoj pojavljuju se u Dalmaciji u 18. stoljeću. Godine 1838. počinju se osnivati narodne (ilirске) čitaonice, koje će odigrati važnu ulogu u povijesti Hrvatske u 19. stoljeću kao okupljališta rodoljuba u doba hrvatskoga narodnog preporoda. Imale su izrazito političko obilježje i poslužile su kao organizacijska središta za širenje ideje hrvatskih iliraca. Mnoge su čitaonice u 19. stoljeću pa sve do Prvog svjet-

⁹⁵ *Trgovačko-obrtnička komora u Osijeku – godišnji izvještaj za 1925. godinu*, Tiskom Hrv. štamparskog zavoda, Osijek, 1925. (bez paginacije).

⁹⁶ Otvorenje više pučke škole u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 3., 18. I. 1913., 4.

⁹⁷ Veliki župan u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 49., 8. XII. 1913., 3.

⁹⁸ MATUŠEK, Iz Daruvarske prošlosti, 26.

⁹⁹ HR-HDA, *Izvješće o stanju uprave u županiji požeškoj za godinu 1911.*, Tisak L. Kleina i nasljednici, Požega, 1912., 26.

¹⁰⁰ HR-HDA, fond 1363, Politička situacija, inv. br. 4a, Kotarska oblast u Pakracu o iseljavanju u novoosvojene srpske krajeve, 22.V. 1914. Ovo je očito bila samostalna inicijativa nekih pojedinaca jer u dopisu stoji da takvi naputci nisu došli od strane agenata (vjerojatno se misli srpske vlade).

¹⁰¹ *Daruvar*, 136.

¹⁰² *Daruvar*, 137.

skog rata zadržale političko-prosvjetiteljsku ulogu. S vremenom će čitaonička društva, posebno u gradovima i većim mjestima, poprimati sve više obilježja i ulogu pučkih (narodnih) knjižnica, nerijetko sačuvavši u svojem nazivu imenicu »čitaonica«.¹⁰³ Prvo društvo koje je osnovano u kotaru Daruvar bila je upravo »Čitaonica« u Daruvaru 14. siječnja 1872. godine (pravila su odobrena u svibnju 1872.). U prvom članku pravila stoji: »Svrha društva čitaonice jest: razvijanje i promicanje društvenost, unapređenje pouke i naobraženosti u obće, a napose u narodnom hrvatskom duhu.«¹⁰⁴

Pravila su potpisali između ostalih privremeni predsjednik društva grof Julije Janković, Stjepan Bursić(a), privremeni tajnik, Anton Kušević, odbornik, Mijo Piegler, odbornik, M. Pollak, odbornik, Dragutin Izvokolyn, odbornik i drugi. Čini se da Čitaonica nije bila baš uspješna, odnosno nemamo podatke o njenom djelovanju, ali znamo da prema već spomenutim podacima iz 1878. nije uopće »njegovala hrvatski duh«, već je bila posve germanizirana. Godine 1889. više se ne spominje u popisu čitaonica u Hrvatskoj.¹⁰⁵ Dana 23. rujna 1894. usvojena su nova pravila sada »Daruvarske čitaonice«, no nije jasno kakve ona ima veze da prijašnjom čitaonicom. Također svrha ovog društva je »učvrstiti društvenost među članovima, pružiti ima dovoljno štiva raznih novinah i knjigah, a po mogućnosti priredjivati razne društvene zabave kao: ples, tombolu i tomu slično«. U zadnjem članku stoji da u slučaju »razlaza društva« njegova imovina pripasti DVD Daruvar i Pjevačkom društvu »Lahor«. Predsjednikom društva bio je Stjepan Bursić (kot. pristav u Daruvaru), a tajnikom Vjekoslav Šandor. Pejić pravilno primjećuje da se sada u pravilima čitaonice (društva) uopće ne spominje »da će se raditi u narodnom hrvatskom duhu« (kao 1872. kada su još postojale neke nade za revizijom Hrvatsko-ugarske nagodbe) što nije ni čudno jer je tada na djelu vrhunac Khuenove autokracije u Hrvatskoj. Iz pravila se vidi da je ovom društvu primarna društvenost, dok su »nauka i naobraženost« u drugom planu, što Pejić tumači time da su pravila bila drugačije sročena, ne bi ni bila odobrena, sa čime se možemo složiti.¹⁰⁶

U popisu društava u kotaru Daruvar iz 1912. godine Josip Matušek navodi »Hrvatsku čitaonicu«, što je vjerojatno zapravo gore spomenuta »Daruvarska čitaonica«. Možemo pretpostaviti da je i ova čitaonica dobrim dijelom bila germanizirana, kao ona osnovana 1872., ali možda je došlo do nekih promjena nakon što je hrvatska oporba ojačala u Daruvaru u prvoj polovici 20. stoljeća, što potvrđuje donekle i pretplata čitaonice na »Narodni list« iz Zadra.¹⁰⁷ Jačanjem srpskog identiteta i kulture u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća kao »mali promicatelji narodne svijesti« stajale u srpske čitaonice, kako tvrdi Artuković. Među njima nalazila se i »Srpska narodna čitaonica« u Daruvaru osnovana 1903. godine. Iz popisa osnivača čitaonice vidi se da je ona nastala inicijativom vodećih ljudi Srpska samostalne stranke u Daruvaru Isidora Dobrovića (koji je bio i predsjednikom čitaonice), Koste Jovanovića i daruvarskog paroha Teodosija Markovića. Ponegdje su srpske čitaonice nastajale separacijom od Hrvatskih čitaonica (kao npr. u Bjelovaru), ali izgleda da ovdje to nije bio slučaj. Pejić detaljno opisuje pravila toga društva navodeći ciljeve »da razvija među svojim članovima obrazovanost i društvenost«, ali u suštini su te srpske čitaonice na prijelazu stoljeća, pa i Daruvarska, nastajale kao sredstvo političke agitacije i nacionalnog srpskog osvješćivanja. O radu te knjižnice također nedostaju konkretni podaci.¹⁰⁸ Nekoliko godina poslije u Donjem Daruvaru u okviru tamošnje osnovane Češke besede (Obrazovno-zabavnog društva) 1907. također se osniva i čitaonica. O njoj postoje određeni podaci da je bila pretplaćena na knjige i časopise te da se prvi knjižničar zvao Rafael Paviček koji je posjedovao i osobni fond svojih knjiga. U pravilima Besede stoji da »knjižničar čuva društvenu knjižnicu, nastoji oko njenog proširenja i brine se, da ju članovi marljivo upotrebljavaju. Vodi točan popis knjiga i jamči osobno za svaki gubitak«. U početku je postojao mali fond knjiga jer su sve one uglavnom bile poklonjene. Lokacija knjižnice se mijenjala, a broj korisnika je rastao.¹⁰⁹

Drugo društvo po redosljedu osnivanja (nakon prve knjižnice 1872.) je »Dobrovoljno vatrogasno društvo Daruvar« osnovano 19. lipnja 1880. godine. Prvim predsjednikom društva bio je vlastelin Aleksandar

¹⁰³ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13430> (pristup 2. II. 2020.)

¹⁰⁴ HR-HDA, fond 79., Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove (UOZV), VI-21, br. 45936/1919., Čitaonica u Daruvaru, rkp. 11.

¹⁰⁵ Ilija PEJIĆ, Daruvarske čitaonice, *Bjelovarski učitelj*, br. 3., 2005., 9.

¹⁰⁶ PEJIĆ, Daruvarske čitaonice, 9.-10., HR-HDA, fond 79., UOZV 13-4, br. 10063/1894., VI-21., br. 45936/1919., Daruvarska čitaonica, rkp.7+8.

¹⁰⁷ PEJIĆ, Daruvarske čitaonice, 10.

¹⁰⁸ Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, HIP – Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Slavonski Brod, 2001., 237., HR-HDA, fond 79., UOZV, VI-21, br. 45936/1919., Pravila Srpske čitaonice u Daruvaru, srp. rkp. 15.

¹⁰⁹ Vjenceslav HEROUT, *Kratka povijest gradske knjižnice u Daruvaru, Vrela*, br. 25., 2005., 8., HR-HDA, fond 79., UOZP SP, br. 1624/1907., Društvo Češka beseda, rkp. 4., Daruvar, »Zagreb« – Izdavačko i propagandno poduzeće, Daruvar, 1975., 76. Godine 1914. u okviru Besede osniva se organizacija za uzajamnu pomoć Strádal (Štediša) koja će tek poslije Prvog svjetskog rata postati krupnija financijska ustanova.

Tükory, no kako navodi Mate Pejić »najveći dio članova društva od prvih godina (...) bio je regrutiran od širokih radnih masa. Krojači, kovači, bačvari, postolari i drugi zanatlije i radništvo uopće bili su nosioci aktivnosti«. Društvo je bilo posve demokratsko te multinacionalno jer u njegovom radu među prvim članovima nalazimo i Hrvate, Srbe, Čehe, Mađare i ostale. Članovi ovog odbora DVD Daruvar bili su Amond Hend, Stefan Meister, Jozef Gruss, Ladislav Bresslauer, Anton Kušević i Izidor Dobrović. Nakon osnivanja društvo počinje da gradi vatrogasni toranj. Godine 1890. u okviru DVD Daruvar osnovana je »blagajna za potporu bolesnih drugova i u slučaju smrti«. Društvo vrlo brzo počinje da osniva lokalne DVD u daruvarskim selima i gradovima – Lipiku (1883.), Trojeglavi (1885.), Grubišnom Polju (1887.), Siraču (1892.), Dežanovcu (1896.) itd. Godine 1902. nabavljena je prva ručna prijevozna štrcaljka. Posla za vatrogasce je bilo dosta – uzmimo samo veliki požar koji je zahvatio daruvarski Brestovac 1907. koji je trajao više dana i u kojemu je uništeno »gotovo pola sela – čak trideset seoskih imanja.« Dugogodišnji predsjednik društva od prijeleza stoljeća do 1914. bio je Izidor Dobrović.¹¹⁰ Godinu dana od osnivanja »Daruvarske čitaonice« (1894.) osniva se »Učiteljsko društvo kotara daruvarskog« za zaštitu prava daruvarskog učiteljstva odnosno »da pospječuje obću i strukovnu obrabzbu svojih članova, da promiče interes školstva i učiteljstva«. U društvo su se ubrzo učlanili svi učitelji daruvarskog kotara.¹¹¹ Nekoliko godina poslije (1899.) osniva se »Dobrotvorna zadruha Srpkinja« koja radi za bolju školsku opremljenost siromašne srpske djece.¹¹²

Na početku 20. stoljeća pojavljuju se u Daruvaru dva obrazovna radnička društva – naime iste 1904. godine osnovano je »Obrazovno i potporno obrtničko-radničko društvo Zora« i »Obrazovno obrtničko-radničko društvo Prosvjeta«. Zapravo je Daruvar u osnivanju ovih društava kasnio za ostatkom Hrvatske zbog slabe industrijalizacije. Naime već od 1860-ih godina do Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj i Slavoniji djeluju radnička društva. Nastala kao kulturno-prosvjetne organizacije, ta su društva imala i političko, socijalističko

usmjerenje te su usko surađivala s narastajućim europskim radničkim pokretom.¹¹³ Oba društva su imala zapravo sličan program i statut te za sada nije jasno zašto su osnovana dva slična društva istovremeno. Možda se radilo o nekom raskolu unutar radničkog pokreta s obzirom da se i u jednom i u drugom društvu pojavljuju isti osnivači. No, čini se da je barem u početku društvo »Prosvjeta« bilo masovnije, no Matušek izgleda utemeljeno navodi da društvo »Zora« od svoga osnivanja »dugi niz godina ostaje nosilac kulturnog života grada« da bi s radom prestala tek poslije Drugog svjetskog rata.¹¹⁴

Glavna skupština društva »Prosvjeta« održana je 13. ožujka 1904. u gostionici Venceslava Kuneša pod presjedanjem prvog predsjednika Vinka Chourea. Kao svrha društva navedena je izobrazba članstva stručnim predavanjima, čitanjem knjiga, novina i časopisa te »gajanjem pjesme i glazbe«, organizacija javnih plesova te materijalno podupiranje svojih redovitih članova.¹¹⁵ Matušek navodi da su na području kotara Daruvar postojala različita društva, ali da se »njihov rad nije osjećao«, a da nije naveo koja su društva bila stvarno aktivna, a koja su osnovana pa brzo zamrla.¹¹⁶ U to vrijeme pojavljuje se u mjestu i organizacija »Hrvatski sokol«. *Hrvatsko sokolstvo tjelovježbena je organizacija koja ima korijenje u češkim zemljama, dok je u Hrvatsku preneseno 1874. godine, kada se u Zagrebu osniva »Hrvatski sokol«. U suštini nosioci sokolskog pokreta bili su liberalni građanski slojevi koji su se suprotstavljali odnarođivanju pod parolom »tjelesni, moralni i intelektualni odgoj naroda«. Sokolski pokret brzo je uzeo zamah u Hrvatskoj i Slavoniji. Društvo »Hrvatski sokol« u Daruvaru osniva se 28. listopada 1906. na glavnoj osnivačkoj skupštini društva. Za prvog starješinu društva izabran je Gjuro pl. Domin,¹¹⁷ a potpredsjednikom je postao Vjekoslav Šandor.*

Ambroš navodi: »Kao članovi utemeljitelji društvu su do kraja 1906. i početkom 1907. godine pristupili: općina Daruvar trg, Dioničarska pučka štedionica Daruvar, Građanska dioničarska štedionica Daruvar i

¹¹⁰ HR-HDA, fond 79., UOZV 13-4, br. 14465/1880., DVD Daruvar, rkp. 9., Mate, PEJIĆ, Daruvarski vatrogasci. 140 godina DVD-a Daruvar, Vatrogasna zajednica Daruvar, Daruvar, 2020., 8.-21. Svi podaci o daruvarskim vatrogascima preuzeti su iz ove Pejićeve knjige.

¹¹¹ HR-HDA, fond 79., UOZV 13-4, br. 32/1895., Učiteljsko društvo kotara daruvarskog, rkp. 11.

¹¹² HR-HDA, fond 79., UOZV SP, br. 1133/1900., Dobrotvorna zadruha Srpkinja, rkp. 8.

¹¹³ Detaljnije: Josip CAZI, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj: od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke.*, I-II., Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1958.

¹¹⁴ Daruvar, 138.

¹¹⁵ HR-HDA, fond 79., UOZV SP, br. 1327/1904., Obrazovno i potporno obrtničko-radničko društvo Zora, rkp. 6., HR-HDA, fond 79., UOZV 13-4., br. 31833/1904., Obrazovno obrtničko-radničko društvo Prosvjeta, rkp. 11., Društvo Češka beseda, rkp. 4., Daruvar, 139.

¹¹⁶ Daruvar, 139.

¹¹⁷ Gjuro pl. Domin (1861., Osijek - 18. III. 1926., Zagreb), kotarski sudac u Daruvaru. Na molbi na odobrenjem pravila Hrvatskog sokola u Daruvaru 1906. potpisao se sa Gjuro pl. Dommy. *Glas Matice hrvatske*, Matica hrvatska, Zagreb, 1906., 27.

Daruvarska štedionica, građani Daruvara Sigmund Löwy, Vaclav Hledik, Izidor Dobrović i dr. Mirko Grahovac te dvojica posjednika iz Končanice Josip Křepelka i Ljudevit Mődly, svi uz upisninu od 100 kruna.¹¹⁸ Društvo je osim podizanja tjelesne spremnosti i nacionalne svijesti djelovalo i humanitarno. Tako je zajedno sa »Zorom«, Češkom besedom iz Donjeg Daruvara i »Daruvarskom čitaonicom« priredilo »Hrvatsku večer« s koje je sav prihod bio namijenjen za pomoć siromašnima. Daruvarski »Sokol« je s vremenom privlačio sve veći broj pristalica, tako da 1909. godine broj članova i podupiratelja društva iznosi 138. osoba.¹¹⁹ Ambroš piše da je pred početak Prvog svjetskog rata redovita sokolska skupština održana 26. siječnja 1913. uz nazočnost 45 člana i četiri članice. Izabran je novi upravni odbor, a starješinom je postao dr. Edo Krsnik, tadašnji odvjetnik i javni bilježnik.¹²⁰

Nakon osnivanja daruvarskog sokola 1906., iduće 1907. godine osniva se »Obrtnička zadruga u Daruvaru trgu«, a od 1912. djeluje i »Židovsko gospojnsko društvo Sulamith« koje prema pravilima ima svrhu: »Podupirati simomašne sramežljive židove, napose siromašne udove i siročad, ispomagati sirote nevjeste židovske općine u Daruvaru s opremama, sudjelovati u židovskim pripomoćnim poduzećima.«¹²¹ Osim ovih društava, prema Matušeku i Izvješću županije požeške za 1907. i 1911. godinu, djeluje još i »Obrtna zadruga i pogrebno društvo u Daruvaru«, »Čitaoničko društvo u Uljaniku«, »Glazbeno društvo u Končanici«, »Izraelitsko potporno društvo »Chevra Kediša« u Daruvaru« te »Prva hrvatsko-slavonska seljačka štedna i pripomoćna zadruga u Končanici.«¹²²

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća počeo je pokret društva »Julijan« oko osnivanja i razvoja mađarskih škola (Julijanske škole) u Slavoniji, koji je djelovao između očuvanja mađarske kulture i jezika Mađara u Slavoniji i mađarizacije dijela nemađarskog stanovništva. U Daruvaru je Julijanska škola otvorena 1904. godine te je bila smještena u jednoj obiteljskoj zgradi u današnjoj Reljkovićevoj ulici.¹²³ Od tada se javlja protu-

julijanski odnosno protumađarski pokret i skupljanju novci za hrvatske škole. Neki potezi su bili i za osudu poput zlostavljanja daruvarskih mađarskih učenika i prijetećih pisama. Reformatski svećenik iz Daruvara je 1907. dobio prijeteće pismo kao ultimatum.¹²⁴

No, većina akcija bila je za podupiranje hrvatskog školstva. Tako je na proslavi »Narodnog blagdana« 1911. skupljeno 3.000 kruna za podizanje hrvatskih škola u Slavoniji. Tom prilikom su iz Sokolovca u Daruvar na pučku svečanost dovedena hrvatska djeca (2 i pol sata na kolima), jer u tom mjestu postoji također Julijanska škola, a u hrvatsku školu ide tek 50-toro hrvatske djece, stoga, piše *Glasnik županije požeške* »bude li se na taj i sličan način radilo privući ćemo mnogo djece u hrvatske škole.«¹²⁵

Hrvatsko pravo, stranački organ Stranke prava, piše u svibnju 1911. da je u Dežanovcu umro dobrostojeći trgovac Modly koji je u »oporuci napisao da mu se dijete mora odgojiti u hrvatskom duhu«, a bio je po nacionalnosti Čeh. Osim toga, kako piše *Hrvatsko pravo*, u julijanskim školama u Daruvaru i okolici predaju učitelji Hrvati te se spominje niz slučajeva učitelja, poput učitelja Šimončića »koji je danas osjećajem Magjar« ili učiteljice Antalke Sabolić koja »rodom je Hrvatica«. Također osuđuju se i »nehajni roditelji« u Daruvaru koji usprkos svemu šalju svoju djecu u mađarske škole.¹²⁶

ZAKLJUČAK

U drugoj polovici 19. stoljeća i u razdoblju do početka Prvog svjetskog rata grad Daruvar je na gospodarskom i društvenom planu izrazito napredovao. Došlo je do razvoja i stabiliziranje određene gospodarske osnovice koja će trajati do razdoblja poslije Drugog svjetskog rata. Razvoj male i srednje industrije, posebno drvne industrije, bila je dovoljno intenzivna da se provede na određenom visokom nivou modernizacija grada. U tom razdoblju došlo je i do velikog naseljavanja ovoga područja posebno češkim, mađarskim i nje-

¹¹⁸ Davor Ambroš, Sokolski pokret oko Daruvara i Grubišnog Polja (rukopis u posjedu autora), HR-HDA, fond 79., UOZV SP, br. 1536/1906., Hrvatski sokol Daruvar, rkp. 6.

¹¹⁹ *Strossmayerov koledar za godinu 1909.*, Zagreb, CLXV.

¹²⁰ Davor Ambroš, Sokolski pokret oko Daruvara i Grubišnog Polja (rukopis u posjedu autora).

¹²¹ HR-HDA, fond 79., UOZV SP, br. 2102/1912., Židovsko gospojnsko društvo Sulamith, rkp. 4.

¹²² *Izvješće o stanju uprave u županiji požeškoj za 1907. godinu*, Tisak L. Kleina, Požega, 1908., 200.-201., *Izvješće o stanju uprave u županiji požeškoj za 1911. godinu*, Tisak L. Kleina i nasljed, Požega, 1912., 104., *Daruvar*, 139.

¹²³ *Daruvar*, 132.

¹²⁴ Běča, MAKKAJ, Mađarsko-hrvatski odnosi početkom 20. stoljeća na slavonskom području, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., 2004., 576.

¹²⁵ Proslava Narodnog blagdana u Daruvaru, *Glasnik županije požeške*, br. 29., 15. VII. 1911., 3.

¹²⁶ Tko podupire mađarsku školu u Daruvaru?, *Hrvatsko pravo*, br. 4651., 24. V. 1911., 3.-4. Vidi i: Juraj DOBRENIĆ, *Mađarske škole u Hrvatskoj uopće, a u Daruvarskom kotaru napose*, Hrvatsko katoličko društvo, Zagreb, 1909.

mačkim stanovništvom te manje Židovima koji su nosili sa sobom znatni kapital koji su brzo i investirali. Te nacionalne zajednice uz većinsko hrvatsko stanovništvo, te srpsko činili su u to vrijeme gotovo skladnu zajednicu i multietnički gradić bez većih sukoba na nacionalnoj osnovi pri čemu je izuzetak činila samo pojačana mađarizacija od početka 19. stoljeća uglavnom preko »Julijanskih škola«. Skoro su svi gospodarski aspekti razvoja doživjeli znatan ili određeni rast (obrtništvo, trgovina, poljoprivreda, industrija i dr.) što je pomoglo izrastanju Daruvara od vlastelinstva grofova Jankovića i njihovih nasljednika obitelji Tükory do malog modernog grada. Osim gospodarskog razvoja društvenih i kulturnih prilika te školskog sustava bio je još intenzivniji. Sve nacionalne zajednice koje su činile stanovništvo Daruvara skladno su sudjelovale u osnivanju i radu ključnih društvenih i kulturnih ustanova od čitaonica, pjevačkih, sportskih, radničkih, vatrogasnih i drugih organizacija. U tom razdoblju grad Daruvar je položio ispit i pretvorio se u mali gospodarski i kulturni centar zapadne Slavonije.

ECONOMIC AND SOCIAL LIFE IN DARUVAR FROM 1850 TO THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

Summary

Based on archival sources, relevant literature and periodicals, the paper aims at providing a chronological overview of the economic and social conditions in Daruvar and the Daruvar region in the period from the second half of the 19th century to the beginning of the First World War. The aim of the paper is to clarify the economic and social conditions in the market town of Daruvar and thus answer the question of how much the development of economic and social factors contributed to the modernization and all-round progress of the Daruvar region in the mentioned period.

Keywords: Daruvar, market town, economy, civil society, social conditions